

2024

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets årsbok

Red. Susanne Haugen & Robert Eckeryd

Innehåll

HARALD RUNBLOM

Bishop Hill-utvandringen

Omvärderingar och historiebruk.....1

ULF SANDQVIST

Om att rädda ett norrländskt arkiv23

THORE TAFVELIN

Annaniterna – en kvinnoledd väckelserörelse i

norra Ångermanland under 1800-talet35

JOHAN BRÄNNSTRÖM

Högen, ett försvunnet fornminne i Stöde?81

HANS K:SON BLOMQUIST & ANN SIGFRIDSSON

Umebygdens barnhem och något om barnen som

vistades där 1937–195090

MINNESORD.....126

RECENSIONER 131

Oknytt

Årsbok 2024, årg. 45

Johan Nordlander-sällskapet

Redaktör: Susanne Haugen

Biträdande redaktör: Robert Eckeryd

Redaktionskommitté: Carina Strömberg (ordf.), Anna-Lill Drugge, Ulf Lundström, Jan Samuelson och Mats Rolén.

Manuskript till *Oknytt*, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda sänds till adressen: Susanne Haugen, Laxögern 62, 907 88 TÄFTEÅ eller susanne.haugen@umu.se

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:
Carina Strömberg, Frösövägen 55, 832 44 FRÖSÖN eller
carina.stromberg@vilhelmina.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften 200 kronor till sällskapetets Plusgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 2 000 kronor. Medlemmarna erhåller bl.a. tidskriften *Oknytt* som fr.o.m. 2022 utkommer som årsbok.

Omslagsbilden: Umebygdens barnhem efter utbyggnad år 1947.
Fotograf och årtal okända. Region Västerbotten.

Tryckt av Original Tryckeri, Umeå 2024.

ISSN 0349-1706

Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2024.

HARALD RUNBLOM

Bishop Hill-utvandringen

Omvärderingar och historiebruk

Grupputvandringen från fem mellansvenska landskap (Uppland, Västmanland, Dalarna, Gästrikland, Hälsingland) till västra Illinois 1846 har en historisk betydelse som det finns skäl att påminna om. Tillsammans med den mindre, Iowa-inriktade Kisa-utvandringen 1845 markerar den begynnelsen av den svenska massutvandringen. Utflyttningen till Bishop Hill omfattade uppemot femtonhundra individer och är förknippad med betagande vackra platser: Biskopskulla, Ovanåker och Bishop Hill.

De spektakulära dragen i utvandringens historia är många: den självutnämnde frälsaren och sektledaren Erik Jansson, bönder som sålde sina hemman, bokbål, hjärtslitande avsked mellan familjemedlemmar, månadslånga Atlantfärder på överfyllda lastfartyg, övervintring i jordkolor, en svensk kolchos på amerikansk prärie. Vidare kvinnorov, mord, koleraepidemi och en utopi som gick i kras. Men å andra sidan: imponerande vackra byggnader från 1850-talet, målningar av konstnären och ikonerna Olof Krans, i Amerika ansedd som en framstående "primitivist". Bishop Hill, som vid svenskarnas ankomst låg vid den

amerikanska odlingsgränsen, är i dag en turistmagnet som slår mynt av sin historia.

Historien om den svenska utvandringen till Bishop Hill har sedan 1960-talet berättats om och om igen. Den finns i tidningar och böcker, i reproduktioner av Olof Krans' målningar, på bandupptagningar, och den har uppförts som teaterpjäs. Åren 2019–2022 visades en förnämlig utställning på Upplandsmuseet i Uppsala som speglade nya forskningsrön om erikjansismens sociala och ekonomiska förutsättningar, bland annat agrarkris och hungersnöd. I Alfta finns ett emigrantmuseum, vars "permanent" utställning koncentrerar sig på utflyttningen från södra Hälsingland till Amerika, enkannerligen Bishop Hill. I ett par av museets montrar uppmärksammas de bokbål som Erik Jansson lät anlägga i Alfta. Som en röd tråd i utställningen löper *en* kvinnas livsöde, Brita Olsdotter från byn Älvkarlehed i Alfta.

Bishop Hill-utvandringen kan knytas till flera trender i det transatlantiska området. Nordamerika hade sedan 1600-talet varit ett experimentfält för små idealsamhällen med starka inslag av egendomsgemenskap. En vanlig bakgrund var krig och religiös intolerans i Europa. I USA har man kunnat räkna mer än hundra "utopiska" kolonier, och just under 1840-talet nådde sådana etableringar sin kulmen.

Utvandringen från Sverige till Illinois 1846 och de följande åren gav eko i Sverige. Återvändare vittnade om livet i den nya kolonin. Erikjansarnas Amerikabrev, varav många cirkulerade och publicerades i hemlandet, fick starkt genomslag. Särskilt intensiva tycks kontakterna ha varit

mellan utflyttarna från Hälsingland och deras svenska hembygd.¹

Bishop Hill var en av ett hundratal utopiska samhällsbildningar i Förenta staterna och i ekonomiska termer en av de allra framgångsrikaste. Härtill bidrog skicklig rekognosering, valet av bosättningsområde, till att börja med en klok förvaltning av kolonisternas samlade förmögenhet, omfattande landförvärv, yrkesskicklighet och vilja att anpassa sig i det nya samhället. Framgången kan tyckas paradoxal givet den religiösa sammanhållningens kollaps. Kolonisterna hann på kort tid resa byggnader med en arkitektonisk särart. Men framgången hade sitt pris. De kollektiva ägandeformerna av mark och byggnader innebar en tvångströja mot förändringar, vilket emellertid lett till att ett tiotal av de stora byggnaderna har bevarats och numera "k-märkts".

Bishop Hill som amerikanskt kulturarv

Bishop Hills attraktionskraft har bara ökat under senare decennier, och många svenska turister i norra Illinois lockas till denna historiskt intressanta plats. I Illinois saluförs Bishop Hill som *Utopia on the Prairie*. Det finns både svenska och amerikanska aspekter på kolonins och ortens historia. I dagens Bishop Hill konfronteras dessa på ett påtagligt sätt. Bishop Hill har i dag omkring 125 invånare, högst en tiondel

¹ Jfr Jan-Erik Hallström, *Från Söderala till Bishop Hill. "Och en ängel tog mid vid handen..." Jansonismen 1843–1846*, Bollnäs 2023.

av befolkningsmaximum som nåddes under 1850-talet. Statsvetaren Margret E. Farrar och antropologen Adam Kaul har betecknat Bishop Hill som ett gränsland (*borderland*) mellan svenskt och amerikanskt: "a place where an international Swedish diaspora can find both commonality in its history and traditions and innovation through the creation of a uniquely American tourist destination."²

Farrar och Kaul illustrerar hur ortens människor får tillvaron att gå runt genom att erbjuda upplevelser av ett kulturarv. Platsen är ett besöksmål för svenska turister som tenderar att söka efter de autentiska och genuint svenska inslagen. De har därför andra förväntningar än amerikaner från norra Illinois eller angränsande delstater på tillfälliga besök (*local day-trippers*).³

Lokalbefolkningen, de som lever på turismen, framhäver att för mycket fokus på historien är ett riskabelt grepp. En intervjuundersökning visade följande intressen hos besökarna i fallande ordning: dining; history; Swedish heritage of the village; architecture; shopping; watching craftspeople work; early communal society; festival activities, immigration history; the Janssonist religion. De svenska särdragen kan uppenbarligen vara svåra att saluföra till besökare som förväntar sig en berättelse om modiga och målmedvetna svenskar som blev modiga och målmedvetna amerikaner ("brave and determined Americans"). Vi

² Margaret E. Farrar & Adam Kaul, "History and Heritage in Bishop Hill, Illinois: Preservation, Representation, and Tourism in A Swedish-American Borderland" i Dag Blanck & Adam Hjorthén (eds.), *Swedish-American Borderlands: New Histories of Transatlantic Relations*, Minneapolis 2021, s. 293–309.

³ Farrar & Kaul 2021.

återkommer nedan till frågan om Bishop Hills framväxt som ett kombinerat amerikanskt och svenskt kulturarv.

Erikjansismen som religiös rörelse

Tre Uppsalaforskare bör lyftas fram som under senare tid skapat en ny förståelse för Bishop Hills svenska förhistoria, nämligen kyrkohistorikern Cecilia Wejryd, ekonomhistorikern Marja Erikson och agrarhistorikern Iréne A. Flygare.⁴ Med Wejryds avhandling *Läsarna som brände böcker* (2002)⁵ tog kunskapen om erikjansarna ett kliv framåt. Wejryd placerar in Erik Janssons lära i ett idéhistoriskt och teologiskt perspektiv. Hon beskriver Janssons konflikt med svenska kyrkan och ger en helhetstolkning av rörelsens bärande element.

Som "rörelse" etablerades *erikjansismen* 1843 när Erik Jansson från Österunda i Uppland (men i Västmanlands län) knöt kontakter med läsare i Hälsingland, där läseriet, swedenborgianskt, herrnhutiskt och pietistiskt inspirerat, var utbrett i vissa trakter. Omvändelse var viktig, och lekmän fungerade som predikanter, låt vara att vissa präster också var läsare. Jansson själv hade upplevt en helbrägdagörelse i 20-årsåldern och kände att han var kallad att predika. Han

⁴ Bland de bästa korta översikterna om Bishop Hill-utvandringen är H. Arnold Barton, "The Eric-Janssonists and the Shifting Contours of Community" i H. Arnold Barton, *The Old Country and the New. Essays on Swedes and America*, Southern Illinois UP 2007, s. 31–52.

⁵ Cecilia Wejryd, *Läsarna som brände böcker. Erik Jansson och erikjansarna i 1840-talets Sverige*, Uppsala 2002.

övergick till att enbart läsa bibeln, eftersom han upplevde att upplysningslitteratur hindrade honom i det rätta bruket av Ordet. Enligt Janssons bibeltolkning var ett liv i syndfrihet och fullkomlighet möjligt.

Man möttes i konventiklar där vi-känslan blev stark och ledde till en viss avskärmning från andra sociala sammanhang. Wejryd ser skilda faser i rörelsens utveckling. Det var längs Ljusnans och Voxnans dalgångar som erikjansarna radikaliserades och det var i Gävleborgs län som Erik Jansson och hans följare konfronterades med överheten i form av kyrkliga och världsliga dignitärer. Rörelsens *mobilisering* underlättades av den spänning som uppstod mellan läsare och församlingarnas ledning. Jansson och hans följare uppfattades som ett hot mot samhället, något som i sin tur stärkte rörelsens identitet. De läromässiga motsättningsarna ledde över till rättsliga konflikter.

Bokbål blev en viktig symbolhandling och i sin tur en utlösande faktor som ledde till ledarens och medlemmarnas uteslutning och till slut även en *sorti* ur samhället, eller med Wejryds ord: "Erikjanssarna sades vara det rena utsädet, det nya gudsfolket – ett nytt Israel, av vilket den nya vingården skulle upprättas."⁶ Vid Viksjöns strand 11 juni 1844 eldade man Luthers skrifter, postillor, till och med katekeser och psalmböcker. Wejryd sätter in bokbålen i Alfta i ett historiskt perspektiv. Jansson kallade katekesen och psalmboken för Satans visor. De måste brännas och han hänvisade till Apostlagärningarna 19:19.

Wejryd betonar hushållet som det sociala fundamentet i rörelsen och kallar hela rörelsen för en hushållsväckelse.

⁶ Wejryd 2002, s. 224.

Detta ger en förklaring till kvinnornas viktiga roll både socialt och religiöst och inte minst som förkunnare. Kvinnorna som var mer beroende av och knutna till hushållet var också i majoritet i rörelsen och bland emigranterna. En särskilt stark roll hade Janssons hustru, Maja Stina Larsdotter. Hon uppträdde som Janssons ombud i rättsliga affärer, när han själv satt i häkte och när han gått under jorden den sista tiden före utvandringen.

Skattebönder, agrarkris och hungersnöd

Hundra år av agrarhistoria i den bygd där erikjansismen hade sina rötter serverar Marja Erikson i avhandlingen *Krediter i lust och nöd* (2018)⁷. Fokus är på skattebönder i tre socknar i uppländska Torstuna härad. Erikjansismen berörs kortfattat, men hennes undersökningar klarlägger de ekonomiska incitamenten för uppbrottet och ger en ram för förståelse av fenomenet Erik Jansson.

Erikson betonar betydelsen av missväxten 1845. Delar av Mälardalen drabbades med besked och i Torstuna fick den förödande konsekvenser för många bönder framför allt för dem som var svårt skuldsatta, och de var många vid denna tid. De som hade sitt på det torra däremot kunde köpa mark till vrakpriser, medan andra fick lägga ner sin verksamhet och ge sig av.

En person framträder någorlunda i helfigur, nämligen skattebonden Anders Larsson, en av Janssons följare. Anders

⁷ Marja Erikson, *Krediter i lust och nöd. Skattebönder i Torstuna härad, Västmanlands län*, Uppsala 2018.

och hans hustru Sara Brita Mårtensdotter begärde sig själva i konkurs missväxtåret 1845. Larsson var en aktad man i bygden, han var kyrkvård och nämndeman. När missväxten slog till efter några svåra år, tvingades han att för 4 700 riksdaler på exekutiv auktion sälja den gård som kostat honom 10 000.

Många skattebönder var både gäldenärer och borgenärer, och när lånebubblan sprack för någon låntagare, blev väldigt många inblandade. Vid Larssons konkurs anmälde sig inte mindre än 35 fordringsägare. Resan västerut anträdde 1846. Tanken var att följa Erik Jansson till Bishop Hill men familjen stannade i Chicago, där Anders Larsson började på ny kula, blev en framgångsrik företagare och en av de tidiga innebyggarna i stadens Swede Town.⁸

Erikjansismens sociala grogrund

Marja Erikson har tillsammans med Iréne A. Flygare sökt gå till botten med frågan varför Erik Jansson som bonde i Torstuna kunde ställa sig i spetsen för en religiös rörelse och locka en stor skara till Amerika samt utsätta dem för omänskliga strapatser och uppoffringar. Här hänvisas till deras förnämliga artikel "Skuldsatta i Torstuna, syndfria i

⁸ Ulf Beijbom, *Swedes in Chicago. A Demographic and Social Study of the 1846–1880 Immigration*, Uppsala 1971.

Bishop Hill” (2016)⁹. Genom idogt pusslande med boupp-teckningar, husförhörlängder, domstolshandlingar och ekonomiska avtal m.m. har de lyckats beskriva de sociala nätverken i Janssons uppväxtmiljö.

En huvudingrediens i detta pussel är villkoren för skilda grupper. I ett långt tidsperspektiv beskrivs de ekonomiska trångmålen i en hel bygd i spåren av vikande marknad för jordbruksprodukter, brist på expansionsmöjligheter, stigande markpriser, ökande skuldsättning och invecklade lånekaruseller. Erikson och Flygare belyser många intressanta kopplingar mellan de ekonomiska villkoren och den sociala och religiösa atmosfären. I en tid som präglades av kolliderande värdesystem och opposition mot kyrkliga auktoriteter har de funnit uppluckrade, snarare än stränga hierarkiska, sociala skikt.

Erikson och Flygare poängterar, liksom Wejryd, att tidigare forskning har lutat sig för mycket mot uppgifter i Janssons självbiografi och andra berättande källor. Tendensen i självbiografien är att Gud talar till Jansson som på den Högstes uppdrag leder kollektivet. Med omfattande släktutredningar har Erikson och Flygare kartlagt Erik Janssons uppväxtmiljö och pekat ut vilka personer som påverkat och direkt eller indirekt inspirerat honom. I sin

⁹ Iréne A. Flygare & Marja Erikson, ”Skuldsatta i Torstuna, syndfria i Bishop Hill” i *Årsboken Uppland 2016*, Uppsala, s. 45–82. Iréne A. Flygare, ”Skuldsatt men syndfri. Om bondeprotester i Torstuna och utopier i Bishop Hill under 1800-talet” i *Svenska kulturmöten. Föredrag från ett symposium i Uppsala 14–15 mars 2016 utgivna av Lars-Erik Edlund, Anne-Sofie Gräslund & Thomas Lindkvist*, Uppsala 2019, s. 135–152.

berömda självbiografi har Jansson tonat ner betydelsen av personer i hans egen omgivning vilket skymt den roll som hans föräldrar och hans hustru, tillika syssling, Inga-Stina spelat.

Den geografiska knutpunkten är Torstuna kyrkby som befolkades av välmående skattebönder, med hög utnyttjandegrad av jorden och med stora hushåll. På denna plats var Jansson uppvuxen och där skaffade han sig ett eget hemman. På bygatan stötte alla på alla, där skvallrades och där byttes och såldes allt tänkbart. Här fanns också "ett fett kyrkoherdeboställe" med 3 mantal jord och bördig mark. Att kyrkoherden hade rätt att inkassera tionde och andra avgifter från bönderna var något som kom att sticka i ögonen på erikjansarna.

I Torstunas porösa sociala struktur frodades svärmiska religionsutövningar. Här tog länsmannen Erik Ekblom tillsammans med läsarprästen och komministern Stark böndernas parti i deras motstånd mot kyrkoherden Berggren vilken företrädde upplysningstidens krassare teologi.

Wejryd har betonat hushållets roll inom jansismen. Eriksson och Flygare går ett steg längre. Hushållet var en särskilt dynamisk enhet i en bygd med en jämförelsevis stor grupp välmående storbönder med marknadsorienterade jordbruk. Wejryd har pekat ut Janssons mor som en viktig religiös inspiratör, så även Janssons fru och den svärmiska pigan Sofia Schön, som var Janssons stöttepelare genom livet. Genom att Eriksson och Flygare i sina utredningar går ett par generationer tillbaka i tiden har de även fäst uppmärksamheten på Janssons fritänkande och utåtagerande mormor. Kvinnorna hade, trots begränsade

formella rättigheter i en patriarkal miljö, stort manöverutrymme och betydande makt.

I den ovan beskrivna miljön fick Jansson många stimulanser, och där fanns myllan där hans upplevelser och fantasier så småningom kunde omsättas och utgöra drivkraften för en märklig folkomflyttning. Men först skulle rörelsen radikaliseras, vilket skedde i Hälsingland, där en kader av ledare rekryterades. Majoriteten av dem som 1846 styrde kosan mot Bishop Hill var hälsingar.

Alfta i ett större migrationsperspektiv

Cecilia Wejryds viktiga bidrag till erikjansarnas historia har framkommit ovan. Hennes polemiska ambitioner har emellertid drivit henne till vissa överdrifter. I svepande ordalag anklagar hon tidigare forskare för bristande källkritik. Detta drabbar orättvist Kjell Söderbergs avhandling *Den första massutvandringen* (1981)¹⁰ som har fokus på Alfta. Hennes njuget mot Söderberg skymmer det viktiga faktum att han med detaljerade studier av migrationsmönster (inomsöcknes flyttningar, utflyttning, arbetsvandringar, emigration) över en längre tidsperiod (1846–1895) påvisar sociala skillnader mellan Alfta och andra socknar samt effekter på längre sikt av den stora utflyttningen från södra Hälsingland.

¹⁰ Kjell Söderberg, *Den första massutvandringen. En studie av befolkningsrörlighet och emigration utgående från Alfta socken i Hälsingland 1846–1895*, Umeå 1981.

Studier av Amerikabrev och annat ledde till en lokal tradition av utflyttningar som höll i sig under flera decennier. Söderberg belyser också vissa samband mellan erikjansarnas utvandring och andra religiösa utvandringar från Gälveborgs län och Kopparbergs län (Esbjörn, Orsabaptisterna). Impulserna från den höga utvandringen från Ovanåker, där inemot 10 % av befolkningen utvandrade under 1840-talets senare hälft, visar på Erik Janssons exceptionella framgångar i denna socken. En av Söderbergs slutsatser är att den fortsatta emigrationen från Sverige löpte i fåror som erikjansarna dragit upp. Det måste noteras i sammanhanget att ledningen för kolonin efter Janssons död övertogs av en septett kolonister med stark övervikt från Ovanåkers grannkommun Söderala med betydligt mindre jansarpopulation och betydligt lägre utvandringsintensitet.

Kolonins framgångar och kollaps

Huvudkontingenten av erikjansarna anlände till Amerika 1846 och hamnade i Henry County i nordvästra Illinois, som låg vid den så kallade *frontiern* (odlingsgränsen). Alla nådde inte fram. Dödligheten under atlantresan var påfallande hög. Hjärtslitande scener hörde till vardagen. En del hoppade av i New York och Chicago. Andra anslöt, exempelvis Susanna Pollock, som kom att bli sektledaren Janssons andra hustru. Tack vare noggrann rekognosering hamnade man i ett område med extremt fertil jordmån. Trots gigantiska svårigheter och umbäranden lyckades de svenska invandrarna sätta kolonin på fötter. Till detta bidrog en snabb anpassning till amerikanska förhållanden. Att lära sig det nya språket hade hög prioritet. Den kollektiva ekonomin möjliggjorde

inköp av jordbruksarealer till låga priser och man var snabb att exploatera dessa jordar. Trots att kolonin var religiöst introvert interagerade man med det omgivande samhället. Man byggde upp en sekundär koloni i det näraliggande Galva, som blev en viktig järnvägsort. Samfällt var kolonisterna framgångsrika entreprenörer. Den "kommunistiska" modellen med kollektivt ägande möjliggjorde tidiga framgångar men blev i längden en tvångströja i ett samhälle som byggde på individens självständiga ekonomiska agerande. Ett tvångsinfört celibat var kanske ett nödvändigt ont under den första tiden men kom snart att avskaffas. Kolonins numerär och samman-sättning skiftade ständigt. Eftersläntrare anlände senare från Sverige såsom Olof Krans som vid 12 års ålder anslöt med sin familj 1850. Avhoppet från kolonin var legio, och koleran skördade offer, men efter hand ökade kolonisternas antal under 1850-talet.

För att bättra på en ansträngd ekonomi skickade Jansson 1850 en guldletarexpedition till Kalifornien med uteblivet resultat. Ett ökande välstånd under 1850-talet bröts i och med 1857 års ekonomiska depression. Några i den sjuannagrupp som efter mordet på Jansson 1850 tagit ledningen ägnade sig åt finansiella spekulationer, bland annat i järnvägsaktier, och fallissemangen lät inte vänta på sig när makrokurvorna vände nedåt. Samfälligheten sprängdes och kolonin upplöstes under utdragna former. Juridiska tvister och vad som betraktades som den största rättegången av sitt slag i unionens historia ledde till tunga utgifter för de enskilda kolonisterna. Även inbördeskriget tog sin tribut. Därmed vittnar den sten som restes till minne av stupade Bishop Hill-soldater.

Historiebruk

Från att vara relativt bortglömt under ett sekel blev Bishop Hill en rikssvensk angelägenhet av rang och hamnade i fokus för ett av de största svenska kulturevenemangen någonsin. Vägen till denna speciella plats i det kollektiva minnet kan här bara skisseras.

1896 "firade" kolonin sin femtioåriga existens. Bevarade fotografier där gamla och nya kolonister poserar framför några av de karaktäristiska byggnaderna vittnar om stämningen. "Profeten" Jonas Olsson (1802–1898), som varit Janssons starkaste stöd under dennes vistelser i Hälsingland, höll ett tal i vilket han beklagade sig över kolonins genomlevda prövningar. Någon uppmärksamhet i Sverige väckte kolonins halvsekelånga existens veterligen inte.

Kontakterna mellan Sverige och Bishop Hill förblev begränsade. Geografen och lundaprofessorn Helge Nelson korsade den amerikanska kontinenten fyra gånger inför sitt banbrytande arbete *Swedes and the Swedish Settlements in North America* (1943). Under sin första forskningsresa 1921 besökte han Bishop Hill. Han skrev att den som besöker denna plats kan känna sig förflyttad till en mellansvensk järnbruksort med inslag av herrgård och en "brukslänga". Han fann en slående disproportion mellan det ringa antalet invånare, 200 individer, och det storslagna torget och de väl tilltagna byggnaderna. Nelson nämner de olyckliga spekulationerna på 1850-talet. "Bishop Hill has since then showed no vitality as a settled place."¹¹

¹¹ Helge Nelson, *The Swedes and the Swedish Settlements in North America*. Vol. I: Text. Vol. II: Atlas. Lund 1943, s. 160–165.

Från den svenska statskyrkans och den svensk-amerikanska Augustanakyrkans synvinkel måste erikjansarna länge ha haft en stämpel som avfällingar, något som torde ha känts betungande för en del av kolonisternas ättlingar. En viss upprättelse bör det därför ha varit att ärkebiskopinnan Anna Söderblom besökte Bishop Hill i samband med maken Nathans uppmärksammade Amerikaresa hösten 1923. I *En Amerikabok* (1925) berättar hon om sitt möte med en av de två då ännu levande ursprungliga kolonisterna, en nittiofyaårig lomhörd kvinna från Alfta: "[Hon var] den enda jag såg i Amerika som fullständigt bibehållit hemlandets dräkt och fasoner från sin egen tid. Därmed hade hon också bevarat en stor värdighet."¹²

I början av 1950-talet sökte sig den unga Stockholms-historikern Karin Ankarberg till Amerika för att studera Bishop Hill-kolonins uppkomst och utveckling. Resultatet blev en licentiatavhandling och en kort artikel i en festskrift till hennes professor. Hon gjorde viktiga arkivfynd i Springfield. Till Kalifornien lyckades Ankarberg spåra kolonisten Jonas Olssons reseberättelse från den resultatlösa guldsökarexpeditionen 1850. Ankarberg betonar kolonins betydelse för den fortsatta utvecklingen av delstaten Illinois kolonisering bland annat därför att man med extra kraftiga plogar med stora oxspann visade en teknik för att plöja upp den obrukade jorden. Hennes forskning var ambitiös men väckte ingen uppmärksamhet och har fallit i glömska.¹³

¹² Anna Söderblom, *En Amerikabok*, Stockholm 1925, s. 186.

¹³ Karin Ankarberg, "Bishop Hill". (Otryckt. Licentiatuppsats framlagd vid professor Lindbergs seminarium den 14 april 1958.) Historiska institutionen, Stockholm universitet; Karin Ankarberg, "Några avsnitt

Diktaren och författaren Folke Isaksson anlände första gången till Bishop Hill en decemberdag 1956. Han var i USA för att studera modern amerikansk poesi med stöd av ett stipendium från Sverige Amerika Stiftelsen. Han fann Bishop Hill med sina 202 invånare som "en ö i tiden" som lämnats vid sidan av utvecklingen. Isaksson kom att utveckla ett intresse för utopiska samhällen i Amerika.¹⁴

När Folke Isaksson tre decennier senare gjorde ett nytt besök i samma ort konstaterade han att de påtagliga minnena inte sopats bort utan "det gamla levde i en vacker samklang med det nya". Mellan de två besöken genomgick den gamla koloniplatsen en transformation till vilken Folkes bror Olov kom att bidra.

Olov Isaksson och Bishop Hill

Tolv år efter sin broders första besök anlände museimannen Olov Isaksson en sommardag till Bishop Hill. Han kom förberedd framför allt genom sin utbildning, sina yrkeserfarenheter och ställning. Isaksson var född i Nederkalix, utbildade sig till etnolog och doktorerade på avhandlingen *Bystämman och bystadga* (1967)¹⁵ som renderade honom en

i Bishop-Hillkoloniens historia" i *Historiska studier tillägnade Folke Lindberg 27 augusti 1963*, Stockholm 1963, s. 123–133.

¹⁴ Folke Isaksson, i Olov Isaksson (under medverkan av Britt Isaksson och Folke Isaksson, foto Sören Hallgren), *Historien om Bishop Hill*, Stockholm 1995, s. 153 ff.

¹⁵ Olov Isaksson, *Bystämman och bystadga. Organisationsformer i övre Norrlands kustbyar: om samspelet mellan lokal tradition och central påverkan*, Umeå 1967.

docentur i folklivsforskning. När han besökte Bishop Hill 1966 var han chef för Sundsvalls museum, men året därpå skulle han, trots sin relativa ungdom och oerfarenhet från den statliga museivärlden, till mångas förvåning utses till chef för Statens Historiska Museum i Stockholm.¹⁶

Tidigt i sin karriär hade Isaksson tjänstgjort som amanuens på Norrbottens museum i Luleå, där Hans Beskow var intendent, tillika landsantikvarie i Norrbottens län. Beskow hade vistats ett år i USA och vid ett besök i Bishop Hill fascinerats av samhällets arkitektur, Krans' målningar och det svenska språk som talades där. Till Olov hade han sagt: "Lova mig att resa till Bishop Hill, när du kommer till USA." Detta tillfälle yppade sig alltså 1966 för Isaksson efter en rundresa i USA på inbjudan av The American Association of Museums och State Department. Isaksson har senare rubricerat detta som "min viktigaste resa".¹⁷ Isaksson hade knutit viktiga kontakter i den amerikanska museivärlden som skulle bli av stort värde för hans kommande initiativ.

Flera händelser sammanföll i tid på ett märkvärdigt sätt. Isaksson besökte Bishop Hill och denna plats kom att bli hans hjärtesak. När han utsågs till chef för Statens Historiska Museum förberedde sig delstaten Illinois för att fira sitt 150-årsjubileum, eftersom man upphöjts till en plats i unionen

¹⁶ Det följande bygger framför allt på Olov Isakssons omfattande korrespondens i Riksantikvarieämbetets arkiv (RAÄ), Statens historiska museum, Museets tillfälliga utställningar, "Bishop Hill" korrespondens FIIIb:17 (1967–1969), "Bishop Hill" korrespondens m.fl. handlingar FIIIb:18 (1968–1971); RAÄ, Olov Isakssons arkiv, Korrespondens E1:6 (1994), E1:7 (1995), E1:11 (1961–1997).

¹⁷ Olov Isaksson, *Äventyr i museibranschen*, Stockholm 1990, s. 61.

1818, och detta föranledde en jakt på historiska objekt. Bishop Hill fångades in i det sammanhanget, och dess öden och individer, inte minst målaren Olof Krans, uppmärksammades. Några år tidigare (1962) hade Bishop Hill Heritage Association (BHHA) bildats med målet att slå vakt om platsens historiska minnen. Detta skedde i en tid då immigrantgrupper i USA upplevde ett etniskt uppvaknande.

Isaksson tillträdde sin nya befattning. Hans utnämning var kontroversiell men han visste att han hade ett starkt mandat från ecklesiastikminister Ragnar Edenman. Han smidde medan järnet var varmt och annonserade som ett av sina första stora projekt en utställning om Bishop Hill, något som väckte ilska från styresmannen för Nordiska museet: Isaksson hade beträtt "Nordiskas" revir. För Isaksson blev emellertid Bishop Hill en hävstång i museivärlden. Han samspelade i Bishop Hill med svenskättlingen John Norton. Denne kunde räkna sina anor till utvandrare från Hille i Gästrikland vilka slagit följe med Lars Paul Esbjörn 1849. I Bishop Hill fanns också en kompetent antikvarie Ronald E. Nelson. Isaksson exploaterade sina amerikanska kontakter på delstatlig och federal nivå. Krans målningar var i dåligt skick och restaurerades av Nationalmuseum i Stockholm. Utställningen "Bishop Hill – en svensk koloni på prärien" 1969 på Statens Historiska Museum, invigd av Gustav VI Adolf, blev en stor succé och visades runtom i landet.¹⁸

Svenskt stöd till Bishop Hill spelade roll när delstaten Illinois så småningom minskade sina bidrag. Isaksson verkade då för tillkomsten av "Rädda Bishop Hill-

¹⁸ Olov Isaksson & Sören Hallgren, *Bishop Hill. Svensk koloni på prärien*, Stockholm 1969.

kommittén” 1983, i vilken ambassadören Gunnar Jarring blev ordförande. Att man i Sverige samlade in pengar för att restaurera amerikanska byggnader gjorde intryck i Washington. Efter svensk lobbying på diplomatisk toppnivå förklarades Bishop Hill som ”National Historic Landmark of the United States” genom ett beslut signerat Ronald Reagan 1984. Året 1988 integrerades Bishop Hill i Sverige-Amerikajubileet (350 år efter svenskarnas landstigning i Delaware), och Olof Krans hamnade på svenska och amerikanska frimärken.

1996, etthundrafemtio år efter erikjansarnas emigration, genomfördes ett av de största kulturevenemangen någonsin, *Utvandrare och invandrare i Sveriges historia 1846–1996*. Initiativet togs av journalisten, folkpartisten och riksdagsmannen Hans Lindblad, vars bärande idé formulerades i boken *Tur och retur Amerika* (1995)¹⁹: Den viktigaste effekten av den svenska massemigrationen var idéer och impulser som kom tillbaka från Amerika, inte minst genom återinvandrare, och detta bidrog till en demokratisering av det svenska samhället.

Lindblad föreslog kulturministern Birgit Friggebo en samlad svensk manifestation 1996 med anledning av Bishop Hills 150 år. Reaktionen blev positiv, en kommitté tillsattes för vilken landshövdingen Jan-Erik Wikström blev ordförande. Olov Isaksson fick rollen som generalsekreterare. Han hade några år tidigare lämnat sin chefspost vid Statens Historiska Museum men gjorde nu comeback på

¹⁹ Ingvar Henricson & Hans Lindblad, *Tur och Retur Amerika. Utvandrare som förändrade Sverige*, Stockholm 1995.

scenen. Bakom kulisserna i Amerika verkade den gamle Sverige-entusiasten John Norton, som avancerat till överste i den amerikanska arméns reserv.

Bishop Hill blev symbolen och centralpunkten vid jubileet 1996. I ett tal just i Bishop Hill den 14 september 1996 framhöll den svenske monarken Carl XVI Gustaf: "In less than one hundred years Sweden has developed from one of Europe's poorest nations into one of the richest and into a stable democracy. This was possible not least thanks to ideas and news from this country, communicated by Swedish-Americans who later went back to Sweden."²⁰

Monarkimotståndaren Hans Lindblads "kungstanke" hade framförts av majestätet på amerikansk mark. Olov Isakssons vision hade realiserats och Bishop Hill hade definitivt rest sig ur den relativa glömskan.

²⁰ Olov Isaksson (red.), *Utvandrare och invandrare i Sveriges historia 1846–1996*, Växjö 1997, s. 200–201.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm (RAÄ)

Statens historiska museum,

Museets tillfälliga utställningar: "Bishop Hill" korrespondens FIIIb:17 (1967–1969), "Bishop Hill" korrespondens m.fl. handlingar FIIIb:18 (1968–1971)

Olov Isakssons personarkiv: Korrespondens E1:6 (1994), E1:7 (1995), E1:11 (1961–1997).

Litteratur

Ankarberg, Karin, "Bishop Hill". (Otryckt licentiatuppsats framlagd vid professor Lindbergs seminarium den 14 april 1958.) Historiska institutionen, Stockholms universitet.

Ankarberg, Karin, "Några avsnitt i Bishop-Hillkoloniens historia" i *Historiska studier tillägnade Folke Lindberg 27 augusti 1963*. Stockholm, 1963, s. 123–133.

Barton, H. Arnold, "The Eric-Janssonists and the Shifting Contours of Community" i *The Old Country and the New. Essays on Swedes and America*, Southern Illinois UP 2007, s. 31–52.

Beijbom, Ulf, *Swedes in Chicago. A Demographic and Social Study of the 1846–1880 Immigration*, Uppsala 1971.

Erikson, Marja, *Krediter i lust och nöd. Skattebönder i Torstuna härad, Västmanlands län*, Uppsala 2018.

Farrar, Margaret E. & Kaul, Adam, "History and Heritage in Bishop Hill, Illinois: Preservation, Representation, and Tourism in A Swedish-American Borderland" i Dag Blanck & Adam Hjorthén (eds.), *Swedish-American Borderlands: New Histories of Transatlantic Relations*, Minneapolis 2021, s. 293–309.

Flygare, Iréne A., "Skuldsatt men syndfri. Om bondeprotester i Torstuna och utopier i Bishop Hill under 1800-talet" i *Svenska kulturmöten. Föredrag från ett symposium i Uppsala 14–15 mars 2016 utgivna av Lars-Erik Edlund, Anne-Sofie Gräslund & Thomas Lindkvist*, Uppsala 2019, s. 135–152.

- Flygare, Iréne A. & Erikson, Marja, "Skuldsatta i Torstuna, syndfria i Bishop Hill" i *Årsboken Uppland 2016*, Uppsala, s. 45–82.
- Hallström, Jan Erik, *Från Söderala till Bishop Hill. "Och en ängel tog mid vid handen..."* Jansonismen 1843–1846, Bollnäs 2023.
- Henricson, Ingvar & Lindblad, Hans, *Tur och Retur Amerika. Utvandrare som förändrade Sverige*, Stockholm 1995.
- Isaksson, Olov, *Bystämna och bystadga. Organisationsformer i övre Norrlands kustbyar: om samspelet mellan lokal tradition och central påverkan*, Umeå 1967.
- Isaksson, Olov & Hallgren, Sören, *Bishop Hill. Svensk koloni på prärien*, Stockholm 1969.
- Isaksson, Olov, *Äventyr i museibranschen*, Stockholm 1990.
- Isaksson, Olov (under medverkan av Britt Isaksson och Folke Isaksson, foto Sören Hallgren), *Historien om Bishop Hill*, Stockholm 1995.
- Isaksson, Olov (red.), *Utvandrare och invandrare i Sveriges historia 1846–1996*, Växjö 1997.
- Nelson, Helge, *The Swedes and the Swedish Settlements in North America*. Vol. I: Text. Vol. II: Atlas. Lund 1943.
- Söderberg, Kjell, *Den första massutvandringen. En studie av befolkningsrörlighet och emigration utgående från Alfta socken i Hälsingland 1846–1895*, Umeå 1981.
- Söderblom, Anna, *En Amerikabok*, Stockholm 1925.
- Wejryd, Cecilia, *Läsarna som brände böcker. Erik Jansson och erikjansarna i 1840-talets Sverige*, Uppsala 2002.

Muntliga källor

- Tommy Andersson, Upplands Väsby.
- Ulf Beijbom, Växjö.
- Dag Blanck, Stockholm.

ULF SANDQVIST

Om att rädda ett norrländskt arkiv

Ytterst få forskare har nyttjat ett av de arkiv med starkast anknytning till Norrland som förvaltas vid Umeå universitetsbibliotek, arkivet efter forskningsprojektet *Levnadsöden*. Arkivet innehåller dokumentation och material från en stor nationell intervjuinsamling med fokus på 1900-talet. De delar som förvaras vid universitetsbiblioteket omfattar norrländska livsöden med ett fokus på Robertsfors och Tornedalen.

Genom åren har emellertid detta arkiv varit förknippat med en del problem, bland annat har det förekommit en del administrativa turer i relation till förvaltningen. Dessutom har de gamla rullbanden med intervjuerna sakta avmagnetiserats. Tyvärr har materialet även varit i det närmaste helt outnyttjat. Troligen har *Levnadsöden* hamnat i ett moment 22 – ingen har visat intresse för arkivet därför att ingen tidigare har visat intresse för arkivet. Det måste sägas vara paradoxalt då det är ett av de bäst bevarade och dokumenterade forskningsmaterialen som förvaltas vid universitetsbiblioteket.

Beskrivning av projektet

Forskningsprojektet *Levnadsöden* drevs av Nordiska museet, Etnologiska institutionen vid Uppsala universitet och Historiska institutionen vid Umeå universitet under 1980-talet. Projektansvarig var historieprofessorn Sune Åkerman i Umeå och medsökande till projektet var docent Mátyás Szabó från vid Nordiska museet samt docent Göran Rosander vid Uppsala universitet.¹ Syftet med projektet var att intervjua ett brett spektrum av människor i det svenska samhället om deras liv under 1900-talet. Detta kom att innebära att det i projektet förekommer representanter för flera olika samhällsskikt och platser i landet, såväl män som kvinnor. Dessutom samlades berättelser in i Stockholm från den då relativt nya gruppen av invandrade estländare. Sammanlagt intervjuades över 400 personer i projektet.²

Beträffande den norrländska delen av projektet kom insamlingen primärt att fokusera på arbetarklassen. I det ursprungliga huvudprojektet handlade det för Umeås räkning om att samla in minnen från personer som verkat kring bruket i Robertsfors. Där fanns det kvar en bruksnäring med anknytning till skogsindustrin fram till mitten av 1900-talet. Genom extra finansiering kunde senare även en delstudie genomföras om livsöden i Tornedalen. Sammantaget kom hundratals norrlänningar att intervjuas om sina liv under 1900-talet.

¹ Projektansökan 1984, s. 26 bilaga 2 i Forskningsprojektet *Levnadsöden*, vol. 2.

² Sune Åkerman, "Levnadsöden" i Gunilla Lindberg (red.), *Vägen till Soltvet och den lokalthistoriska forskningen*, 1989, s. 110–113.

Insamlingarna i Robertsfors skulle dessutom fungera som en kontrast till äldre historieskrivning som t.ex. bruksmonografierna.³ Forskarna fokuserade på nyare inriktningar inom socialhistoria. Inom projektet fanns till exempel en tydlig vinkling mot kvinnohistorisk forskning, vilket var en anledning till att både kvinnor och män intervjuades. Tidigare arbetarhistoria hade primärt fokuserat på män inom traditionellt manliga industriyrken.

Muntlig historia

I grunden var Levnadsödesprojektet ett av de tidiga svenska resultaten av den framväxande forskningsströmningen kring *muntlig historia* (eng. *oral history*).⁴ Detta hänger ihop med en förändrad syn inom historievetenskapen på historiskt material och kraven på källkritik.⁵ Det är troligt att personliga berättelser inte hade levt upp till de krav som var förknippade med det mer kritiska förhållningssättet till historiska källor som var rådande bara några årtionden tidigare. Under efterkrigstiden hade emellertid strömningen *oral history* vuxit sig starkare. Den kom att legitimeras och även formaliseras under 1970-talet genom bland annat flera inflytelserika publikationer, utgivningen av *International Journal of Oral History* samt även konferensen *International Oral History Conference*.⁶

³ Åkerman 1985, s. 9.

⁴ Thompson 2000; Abrams 2010.

⁵ Torstendahl och Odén 2012, s. 128–129; Thomson 2007.

⁶ Thomson 2007, s. 50.

En av styrkorna med metoden är att den skapade möjlighet att samla in empiri rörande människor som tidigare avsatt relativt få avtryck i historiska källor. Detta gav möjlighet för forskningen att angripa annars svårtillgängliga frågeställningar kopplade till marginaliserade grupper och otillgängliga perspektiv. Historikern Malin Thor skriver om styrkan med metoden:

Muntlig historia erbjöd historikerna en möjlighet att skapa dokument när sådana inte existerade och därigenom rädda och skriva en gömd och glömd historia. Den erbjöd också möjligheten att på ett mer ingående sätt förstå de studerade människornas livssituation och historia.⁷

Den nya metodströmningen kring muntlig historia kunde samtidigt dra nytta av tidens stora tekniska landvinningar, och det senaste inom ljudteknik. Till exempel hade miniatyriseringen av tekniken inneburit att det blivit betydligt billigare och enklare att använda avancerad portabel inspelningsteknik, något som till exempel forskare som tidigare samlat in arbetarminnen från tidigare delen av 1900-talet inte hade haft möjlighet att göra. Sune Åkerman beskriver dessa möjligheter:

I jämförelse med "arbetarminnenas" insamlingsperiod hade inspelningstekniken gjort enorma framsteg. Trassliga trådbandspelare hade ersatts med kassettbandspelare och rullbandspelare med så goda prestanda att våra inspelningar i några fall direkt har kunnat utnyttjas i radioprogram⁸.

⁷ Hansson & Thor 2006, s. 9.

⁸ Åkerman 1989, s. 112.

Som ett bevis på ambitionerna och relevansen av Levnadsödesprojektet gav projektet ut en egen tidskrift mellan åren 1986 och 1991. *Levnadsöden: Bulletin* kom att bli relativt populär och vid slutet av utgivningen hade skriften över femhundra prenumeranter.⁹ I bulletinen publicerades nyheter, rapporter och texter med anknytning till muntlig historia. Tidskriften kom att få en tydlig nordisk prägel och det verkar ha funnits ett behov bland nordiska akademiker och andra som arbetade med muntlig historia att diskutera metoden och bygga nätverk.

Beskrivning av materialet

Intervjuerna i arkivet är väldokumenterade och materialet om själva projektet är bevarat. Till exempel är intervju-situationerna noga beskrivna både i text och genom fotografier från bostäderna där intervjuerna skedde.¹⁰ Kanske är den noggranna dokumentationen ett resultat av ett behov att skapa en legitimitet åt den nya metoden och undvika kritik från äldre generationers forskare. Intervjuerna från Robertsfors varierar i längd men är ofta runt två timmar långa. Ett urval av intervjuerna transkriberades även direkt under projektet.¹¹

Projektet uppfyllde sitt grundläggande mål och ger oss i dag goda möjligheter att på ett individuellt och nära sätt utforska vardagslivet i Norrland. Respondenterna delar

⁹ *Levnadsöden: Bulletin* 1991, s. 1.

¹⁰ Forskningsprojektet Levnadsöden, vol. 8.

¹¹ *Ibid*, vol. 44–50.

öppenhjärtigt med sig av sina livserfarenheter genom upp-
växt, skolgång, yrkesval, arbetsliv och familjeliv.¹² Samman-
taget ger materialet en god inblick i olika levnads-
förhållanden under stora delar av 1900-talet.¹³ I intervjuerna
beskrivs en tid med stora materiella och sociala förändringar.
Det går att följa utvecklingen av moderna hushåll, välfärds-
statens framväxt, regleringar av arbetslivet och stora
strukturomvandlingar, exempelvis:

- Ni hade kylskåp och elspis och allting?
- Nej, från början hade vi vedspis, och då hade dom
inte satt in just något mycket element för då skulle
vedspisen värma åtminstone köket och alkoven.
- Mm.
- Men sedan har vi ju satt in mera element och så där
men... då var det ju bara vanliga vedspisar när det
var nybyggt.¹⁴

Det som beskrivs är ett liv före bekvämligheter som
centralvärme och där en viktig del av hushållens försörjning
kunde komma från jordlotter som tilldelats via bruket.
Historikern Margareta Burman skriver i sin licentiat-
avhandling *Arbetets hustrur: gifta kvinnor i mellankrigstidens
Robertsfors* om kvinnors arbete. Den bygger på material från
Levnadsödesprojektet, som hon själv var med och samlade
in och berör exempelvis erfarenheterna från t.ex. nyverken

¹² Forskningsprojektet Levnadsöden, vol. 5.

¹³ Alaletho 2021, s. 40.

¹⁴ Forskningsprojektet Levnadsöden, vol. 8:44.

och den djurhållning som kvinnor och barn primärt skötte i bruksmiljön:¹⁵

- Ni hade en liten ladugård också?
- Jadå, det hade vi. Det var en familj till som hade kor där också. Så det var, tror jag inte så hemskt många i fabriken som hade kor, det var det inte. Jag tror det var en tre, fyra stycken, bara.
- Och det var fabriken som hade det här nyverket åt er då?
- Ja det var bolaget, om jag så säger, som höll nyverket där. Men det så blev det ju slut, och då mamma dog och det, så blev det ju.¹⁶

Delen med levnadsöden från Tornedalen har samma karaktär som materialet från Robertsfors. Sociologen Tage Alalehto är en av få som nyttjat arkivet. I boken *Tornedalsk identitet* gör Alalehto en omfattande genomgång och i materialet går det bland annat att se den fattigdom och avsaknad av förnödenheter som rådde under perioden före andra världskriget.¹⁷

¹⁵ Burman 1987, s. 22–27.

¹⁶ Forskningsprojektet Levnadsöden, vol. 8:60.

¹⁷ Alaletho 2021, passim.

Digitalisering och nya möjligheter

Ett av problemen som varit förknippat med arkivet har varit att inspelningarna sakta tappar kvalitet genom avmagnetisering. De rullband och kassetband som varit det dominerade mediet för att lagra intervjuer fram till början av 2000-talet har en begränsad livslängd och måste därför digitaliseras.¹⁸ Det är ett omfattande problem och en utmaning som världens arkiv måste hantera för att hindra att många kulturskatter förgås. Av den anledningen har alla de band som förvaltas av universitetsbiblioteket i Umeå digitaliserats. Tack vare denna satsning kommer materialet överleva även om de digitala formaten måste uppdateras i framtiden.

Genom överföringen till ett digitalt format blir nya typer av metoder potentiellt möjliga att använda.¹⁹ Automatisk transkribering är ett område där artificiell intelligens används och språkigenkänning är ett område som snabbt utvecklats. Tekniken är på inga sätt felfri, men i takt med att utvecklingen går framåt och systemen blir mer kapabla att tolka tal till text, är detta områden där det kan finnas anledning att vara optimistisk.

¹⁸ Weig et al. 2007; Pearman 2019.

¹⁹ Shopes 2011.

Sammanfattande diskussion

Trots det rika materialet och dess höga relevans har arkivet efter forskningsprojektet *Levnadsöden* varit i det närmaste oanvänt i fyrtio år. För forskare som är inriktade på socialhistoria under 1900-talet kan det emellertid finnas mycket god anledning att utforska arkivförteckningen och ta del av intervjuerna. I arkivet finns ett djup och en bredd rörande upplevelser av utvecklingen och förändringen under det dramatiska 1900-talet. Det går dessutom att återfinna ett rikt material som anknyter till forskningsfrågor som är fortsatt relevanta rörande bland annat klass, kön och etnicitet. Samtidigt är materialet så väldokumenterat att svåra metodfrågor rörande trovärdighet och validitet borde kunna hanteras på ett tillfredställande sätt.

Det finns dessutom goda möjligheter att utforska materialet tillsammans med andra liknande insamlingar gällande 1900-talet. När det gäller arbetarminnen har sådana samlats in under lång tid i såväl Sverige som andra länder, vilket gör komparationer möjliga. I Umeå genomförde till exempel historikern Jonny Hjelm under 1980-talet en studie om norrländska skogsarbetares arbetarminnen som kan fungera som ett komplement.²⁰

För den som är intresserad av Robertsfors finns även vid Umeå universitetsbibliotek arkivet efter projektet "Robertsfors bruk och samhälle under 1900-talet" som fokuserar på

²⁰ Hjelm 1991.

perioden från sent 1800-tal till mitten av 1900.²¹ Inom det projektet finns också en socialhistorisk inriktning t.ex. med material med anknytning till kvinnors arbete.²² När det gäller Tornedalen finns flera insamlingar som kan användas, bland annat Astrid Odstedts arkiv med "Kirunaminnen" som innehåller intervjuer som beskriver livet i Kiruna under byggnationerna fr.o.m. år 1900, när den då nyanlagda orten växte fram.²³

Sammantaget är värdet av denna typ av material från 1900-talet stort. Alla svenska arkiv och museer bör därför verka för att bevara sitt magnetiska material långsiktigt. Banden bör dessutom digitaliseras snarast. Ett sådant arbete för att rädda innehållet på rullband och kassetter är tidskrävande, men själva avspelningstekniken är inte dyr. Det kan dessutom finnas en del seniora forskare som skyndsamt bör fundera på om det finns värdefullt material i byrålådorna som förtjänar att lämnas in till ett lämpligt arkiv för bevarande och digitalisering.

²¹ Åkerman 1984; Arkiv och specialsamlingar, Umeå universitetsbibliotek, Projektarkiv 12 – Robertsfors bruk och samhälle under 1900-talet, Vol. 1 (1980–1996).

²² Andersson 1983.

²³ För en genomgång se Alalehto 2021, s. 14 f.; Delarkiv 102, Astrid Odstedts arkiv, Kirunaminnen.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Arkiv och specialsamlingar, Umeå universitetsbibliotek
Projektarkiv 8, Forskningsprojektet Levnadsöden: Vol. 2 (1984–1985), Ansökan huvudstudie, Vol. 5 (1984–1986), manual, blanketter, frågelistor, Vol. 8 (1983–1988), intervju-situationen, Vol. 44–82, utskrifter av intervjuer (1983–1988).
Projektarkiv 12, Robertsfors bruk och samhälle under 1900-talet: Vol. 1 (1980–1996), Projektbeskrivningar.
Delarkiv 102, Astrid Odstedts arkiv, Kirunaminnen.

Tryckta källor

Abrams, Lynn, *Oral history theory*, London 2010.
Alalehto, Tage, *Tornedalsk identitet*, Luleå 2021.
Andersson, Lena, *Kvinnoarbete i bruksmiljö: Robertsfors 1905–1965*, Umeå 2003.
Burman, Margareta, *Arbetets hustrur: gifta kvinnor i mellankrigstidens Robertsfors*, Umeå 1987.
Hansson, Lars & Thor, Malin (red.), *Muntlig historia*, Lund 2006.
Hjelm, Jonny, *Skogsarbetarna och motorsågen: en studie av arbetsliv och teknisk förändring*, Lund 1991.
Levnadsöden: bulletin / Forskningsprojektet Levnadsöden, 1991.
Pearman, Alice, "Teachers' tales go online: Digitizing oral histories on cassettes" i *The American archivist*. 82(1), 2019.
Shopes, Linda, "Oral history" i Johan Scott & Peter J. Carrington (red.), *The SAGE handbook of qualitative research*, London 2011.
Thomson, Alistair, "Four Paradigm Transformations in Oral History" i *The Oral history review*. 34(1), 2007.
Thompson, Paul, *The voice of the past: oral history*. Oxford 2000.
Torstendahl Rolf & Odén, Birgitta, "Den weibullska riktningen" i Gunnar Artéus & Klas Åmark (red.), *Historieskrivningen i Sverige*, Lund 2012.

Weig, Eric, Terry, Kopana & Lybarger, Kathryn, "Large scale digitization of oral history: A case study" i *D-Lib magazine*. 13(5-6) 2007.

Åkerman, Sune, "Tillkomst och utmejsling av ett forskningsprojekt" i *Historielärarnas Förenings Årsskrift 1984/1985*. S. 7-15.

Åkerman, Sune, "Levnadsöden" i Gunilla Lindberg (red.), *Vägen till Soltvet och den lokalhistoriska forskningen* 1989.

THORE TAFVELIN

Annaniterna – en kvinnoledd väckelserörelse i norra Ångermanland under 1800-talet

Denna artikel handlar om det religiösa läget i Norra Ångermanland under främst senare hälften av 1800-talet med särskilt fokus på "Mor Anna", eg. Anna Johansdotter Norbäck, och den religiösa rörelse som hon kom att bli upphov till. Den kallas allmänt *Annaniterna*, men även benämningarna *Annaläsarna*, *Annaiterna* och *Anniterna* förekommer i litteraturen. Mor Anna föddes 1804 i Norrvästansjö by i Själevads församling och flyttade efter en tid med sin familj till Kroksta by. Hon avled 1879.

Det religiösa läget i Norra Ångermanland under 1800-talets första hälft

Innan vi försöker skapa en bild av Mor Anna och hennes rörelse finns det anledning att något beskriva de religiösa förhållandena i Nolaskogsbygden under 1800-talet. Åtskilliga forskare har gett sina beskrivningar och sammantaget visar de en tid med många och skiftande religiösa ström-

ningar och rörelser.¹ Det ordinarie kyrkliga livet bedrevs enligt de riktlinjer och förordningar som var fastställda av konung och riksdag. Söndagliga gudstjänster, kyrkliga förrättningar, konfirmandundervisning och husförhör torde i stort ha fungerat någorlunda väl, även om det inte saknas uppgifter om präster som brast i sin ämbetsutövning på mer än ett sätt.² Efter riksdagens beslut 1842 om inrättande av folkskolor i varje socken, fick prästerna ytterligare ett viktigt arbetsområde att ta ansvar för. Redan tidigare fyllde de en viktig roll på undervisningsområdet genom tillsynen av den hemundervisning som fanns stadgad redan i 1686 års kyrkolag. De flesta prästerna i Nolaskogsområdet torde ha varit föga berörda av den s.k. neologin, den av upplysningstidens tänkande påverkade kristendoms-tolkning, som fick starkt fäste på universitetsorterna och i huvudstaden. De nya kyrkliga böcker ("nyböckren") som antogs i början av 1800-talet: den s.k. "Lindblomska

¹ Som exempel kan nämnas: Allan Sandewall, *Separatismen i övre Norrland 1820–1855*, Uppsala 1952; Henrik Gladh, "En roparerörelse i Ångermanland på 1830-talet" i *Kyrkohistorisk årsskrift* 1945; Gunnar Wikmark, *Pehr Brandell och läseriet i Ångermanland under förra hälften av 1800-talet*, Stockholm 1952; Gunnar Wikmark, *Pehr Brandell och brandellianerna: en kyrklig linje i 1800-talets norrlandsläseri*, Stockholm 1960. John Holmgren, *Norrlandsläseriet: studier till dess förhistoria och historia fram till år 1830*, Stockholm 1948; Martin Gidlund, *Kyrka och väckelse inom Härnösands stift från 1840-talet till omkring 1880*, Uppsala 1955.

² Vad gäller exempelvis Själevads församling beskrivs situationen som ytterst beklaglig vid prostens C. J. Holms tillträdande av kyrkoherdetjänsten 1824 (Thore Tafvelin, "Skomakarpojken som blev Själevads herde: om Carl Johan Holms liv och verksamhet", i *Oknytt* 2023, s. 83 f.).

katekesen" (1811), Kyrkohandboken (1811) och den "Wallinska psalmboken" (1819) bar alla neologins prägel.³ De väckelserörelser som uppstod – inte minst i Norrland – kom att med kraft vända sig emot den, enligt deras uppfattning, "urvattnade" lära som spreds i dessa böcker. Vi kommer att möta sådana reaktioner senare i denna artikel. Samtidigt är det viktigt att notera att dessa rörelser såg sig som de sanna lutheranerna, medan de anklagade Svenska kyrkan genom "nyböckren" och många prästers förkunnelse för att avvika från luthersk renlärlighet.

Redan under 1700-talet hade nya andliga strömningar funnit väg till Sverige. Här avses främst pietismen och herrnhutismen, två teologiska riktningar av tyskt ursprung. Båda rörelserna verkade för förnyelse av de lutherska kyrkorna och hade som mål att genom en stark omvändelseförkunnelse föra kyrkfolket till en personlig och levande tro. De vände sig emot den kollektivistiska syn som präglade den lutherska ortodoxin och dess vakthållning kring vad som sågs som den rena läran på bekostnad av en mer individinriktad själavård. Nya testamentet fick en starkare betoning inom dessa rörelser till skillnad från den ofta gammaltestamentligt präglade ortodoxin. I såväl pietistiska som herrnhutiska kretsar kom andra trosartikeln att dominera

³ Jacob Axelsson Lindblom (red.) & Olof Svebelius, *Doct. Mårt. Luthers lilla cateches, med förklaring af doct. Ol. Swebilius. På kongl. maj:ts nådiga befallning öfversedd*, Stockholm 1811; *Kyrko-handbok, hwaruti stadgas, huru gudstjensten i svenska församlingar skall behandlas. Öfversedd, förbättrad och tillökt, samt med kongl. maj:ts nådiga bifall af rikets ständer antagen wid riksdagen i Stockholm år 1809, Norrköping 1811; Den svenska psalm-boken, af konungen gillad och stadfästad, år 1819* [den s.k. "Wallinska psalmboken"], Stockholm 1821.

förkunnelsen.⁴ Inflytandet från dessa rörelser fick stor betydelse för fromhetslivet även under 1800-talet och lever ännu kvar som en underström inom flera svenska samfund.

Genom såväl förkunnelse som skriftspridning nådde de nya tongångarna ut i vida kretsar. På olika sätt försökte riksdag och prästerskap genom en rad tvångsåtgärder hindra de nya tankarna från att få fotfäste i landet. Konventikelplakatet (1726) var ett konkret uttryck för dessa strävanden. Det med tiden så ökända plakatet avskaffades 1858, men kom under en tid att ersättas av andra tvångslagar.

Inte minst i Norrland fick både lokala och mer omfattande väckelser stor betydelse för den religiösa utvecklingen. Under 1800-talets inledande årtionden förekom även en rad säregna fenomen i Nolaskogsområdet. Både manliga och kvinnliga förkunnare gav upphov till rörelser med inslag av egendomlig och ovanlig karaktär, såsom "helig sömn"⁵ och paroxysmer⁶ under vilka de andegripna inledde ett ibland flera timmar långt predikande. Motsvarande rörelser är kända från såväl Härjedalen som Övre Norrland. De nämnda fenomenen uppvisar släktskap med de roparrörelser som förkom i sydligare delar av landet under 1840-talet.⁷

⁴ Den andra trosartikeln handlar om Jesus Kristus betydelse som världens frälsare.

⁵ "Helig sömn" är närmast att beskriva som en form av "fallande i en slags svimning". Se Wikmark 1952, s. 486 f.

⁶ Dvs. krampaktigt tillstånd eller känsloutbrott.

⁷ Se Wikmark 1952, s. 476 ff.

I juni 1832 vände sig prosten Carl Johan Holm i Själeavad till domkapitlet i Härnösand med en rapport om en företeelse som gett sig till känna i socknens västra del och som spreds från by till by. Holm beskriver det hela på följande sätt:

Det visar sig och börjas med convulsiwa ryckningar och ganska häftiga skakningar, förenadt med häftig ängslan och sinnes oro; angriper i synnerhet personer mellan 15 och 30 år, mest qvinnor men också karlar. Ingen klagar öfver något kroppligt lidande, ehuru synbart det är, utan deremot alltid öfver andeligt. Hos alla utan undantag yttrar sig därunder den häftigaste ånger och sorg öfver synden, och de säga att de af den Helige Ande blifvit väckte, att det är Han som rört deras samwete och drifvit dem till denna sorg över deras synder.⁸

Holm verkar ha sett med viss förståelse på de människor som gripits av fenomenen och uttalar en förhoppning om att de ska föras "till en sann förbättring av hjärta och leverne".⁹

Även juristen L. V. Henschen, som en tid tjänstgjorde som vikarierande häradshövding i Själeavad, beskriver fenomenen i bevarade brev¹⁰. Skakningarna visade sig först i Öster-Billsjö by under påskhelgen 1832 och kulminerade vid pingsten samma år. Både andligt sinnade och "andligen

⁸ Wikmark 1952, s. 481 f.

⁹ Ibid.

¹⁰ Beträffande Henschen, se Henrik Gladh, *Lars Vilhelm Henschen och religionsfrihetsfrågan till 1853*, Uppsala 1953.

sofvande,¹¹ de flesta i åldern tio till trettio år, visade samma symptom. Det hela började med "häftig spasmodisk skakning, som börjats i hjärtat, oftast med syndaånger...".¹² Hos somliga var skakningarna återkommande och starka, hos andra mycket måttliga. De gripna förmedlade ofta helvetessyner omväxlande med sköna syndabekännelser och samtal om och med frälsaren. I Själevad ebbade skakningarna ut efter något år. Liknande fenomen förekom även i grannförsamlingarna Mo, Sidensjö och Björna. I Björna tog sig det hela särskilt märkliga former. Till de mer underliga inslagen hörde "bland många andra, att människorna, totalt avklädda, kröpo igenom det då vanliga underredet på bondstolarna, för att beteckna nya födelsen och vandringen genom den trånga porten; vidare att kvinnorna färgade sina kläder svarta till tecken av syndasorg o.s.v."¹³ Som upphov till detta underliga beteende anges en dräng från "Lappmarks läsarna" som hade kommit för att "utdela den H Ande nästan överallt".¹⁴

Ända in på 1850-talet förekom extatiska fenomen bland väckta grupper i Junsele, Bodum, Fjällsjö och Anundsjö. I dessa fall knöts företeelserna till en man från Arnäs, Johan (Jan) Persson, som uppgavs höra till annaniternas sekt. Tecknet på att man var omvänd var att man "föll". Då man

¹¹ Wikmark 1952, s. 482.

¹² Ibid, s. 483.

¹³ Här återgivet efter Wikmark 1952, s 486 f.

¹⁴ Se Gladh 1945, s. 229. Enligt Wikmark 1952, s. 484, förekom liknande fenomen i Vilhelmina. Det är möjligt att den nämnde drängen kommit från denna trakt. Carl J. E. Hasselberg ger en utförlig skildring av rörelser med extatiska inslag i boken *De tidigaste extatiska väckelse-rörelserna i södra Norrland, Örnsköldsvik* 1928.

kunde resa sig igen, var man frälst. Perssons framgång tog abrupt slut sedan det visat sig att han gjort två kvinnor i Fjällsjö med barn.¹⁵

Nolaskogsbygden kom även att besökas av den kända predikanten Erik Janssons utsända apostlar. Jansson blev upphovet till en sektbildning i Hälsingland, som småningom omfattade flera hundra personer. Rörelsen är känd som Erik-Jansismen och utmärktes av sin syndfrihetslära, en okritisk, närmast fanatisk tilltro till sin ledare och av sin hårda kyrko- och prästkritik. Jansson förklarade alla andra religiösa ledare vara villolärare, inte ens Luther undgick detta omdöme. Sekten anställde bokbål på såväl Luthers som andra lärares skrifter. Av sina anhängare kom Jansson att uppfattas som en sentida Messias. Efter att ha ställts inför rätta för sin verksamhet utvandrade Erik Jansson 1846 till USA med merparten av sina anhängare, av vilka ett stort antal hörde hemma i Alfta.¹⁶ Rörelsen spreds genom utsända ombud även till andra trakter. Omkring 1850 lyckades pappersmakargesällen Jonas Nylund vinna en del anhängare i Nolaskogsbygden för Erik-Jansismen. Några annaniter tillhörde denna skara, men i den ingick också åtskilliga andra. Det finns enligt kyrkohistorikern och domprosten Gunnar Wikmark ett direkt samband mellan Erik-Jansismen och det första baptistiska dopet i Sverige, vilket skall ha ägt

¹⁵ Wikmark 1952, s. 487. "Fallandesjuka" i samband med religiösa sammankomster är ett fenomen som gör sig gällande även i samband med vissa möten i dagens Sverige, ofta i samband med helbrägdagörelsemöten.

¹⁶ En utförlig framställning av Erik-Jansismen står att läsa i Kjell Söderberg, *Den första massutvandringen: en studie av befolkningsrörlighet och emigration utgående från Alfta socken i Hälsingland 1846–1895*, Umeå 1981.

rum i byn Östansjö i Mo församling vid midsommartid 1847, mer än ett år före det vuxendop i Vallersvik, som allmänt ansetts vara det tidigaste exemplet på baptistiskt dop på svenska mark.¹⁷

Förutom nämnda rörelser kom även företrädare för Mormonkyrkan till Nolaskogsbygden i syfte att vinna anhängare. Mormonkyrkan, även kallad Jesu Kristi kyrka av sista dagars heliga, bildades 1830 i Nordamerika av Joseph Smith (1805–1844). Rörelsen fick sitt centrum vid Stora Saltsjön, där anhängarna bildade en egen stat, nuvarande Utah, med Salt Lake City som huvudort.

Dessa exempel på väckelserörelser, som gjorde sig gällande även i Nolaskogsområdet, visar att det fanns en religiös oro i bygden redan innan annaniterna på allvar framträtt på arenan. Prästerna i de församlingar som berördes av de olika religiösa yttringarna försökte på olika sätt tala sina församlingsbor till rätta, när de upplevde osunda drag inom väckelsen. I Björna församling lyckades prosten Anders Sidner lugna sinnena på 1830-talet genom bibelförklaringar ute i byarna.¹⁸ Vice pastorn och komministern Pehr Brandell i Nora försökte förebygga avvikelserna genom att avråda från sammankomster som leddes av lekmän.¹⁹ Eftersom de väckta ofta uttryckte ett starkt förakt

¹⁷ Se Gunnar Wikmark, "Sveriges första baptistdop", i Carl-Ivar Melin & Charlie Wedin (red.), *Kyrka, Bygd och Folk. Mo kyrka 150 år – en bok utgiven av Mo kyrkoråd*, Moliden 1980, s. 68–95. Se även Gidlund 1955, s. 35.

¹⁸ Wikmark 1952, s. 485.

¹⁹ *Ibid*, s. 481. Brandell var dock principiellt öppen för lekmäns medverkan i församlingsslivet, men i nämnda sammanhang ville han dock avråda från lekmanaledda samlingar.

för kyrka och prästerskap, var de föga villiga att låta sig påverkas av prästerliga förmaningar. Senare i denna framställning kommer vi att möta åtskilliga exempel på de väcktas avoga inställning till prästerskapet.

Vid sidan av de egenartade former av väckelser som nämnts, skedde även en andlig förnyelse inom det ordinarie församlinglivet i Nolaskogsområdet. Impulserna till en omfattande inomkyrklig väckelse utgick från Nora församling, där den nyss nämnde Pehr Brandell kom att verka som väckelsepräst.²⁰ Brandell var ett "barn" av den s.k. väckelse, benämnd nyläseriet, som tog sin början i Pitetrakten 1802. En grupp ungdomar i Porsnäs by nära Piteå genomgick en radikal omvändelse, som så småningom fick följdverkningar i stora delar av landet. Det evangeliska genombrottet i Pitebygdens kom efter ett intensivt Lutherläsande. Härigenom fördes de väckta till insikt om att frälsningen och det eviga livet endast och allenast kunde sökas i Kristi försoningsgärning. Brandell kom efter studier i Piteå, Härnösand och Uppsala att prästvigas i Härnösands domkyrka den 19 juli 1812, vid 32 års ålder. Han fick därefter prästerliga förordnanden i de ångermanländska församlingarna Högsjö, Nora och Ullånger. Den förkunnelse och själavårdande verksamhet han utförde under sin tid i Nora åren 1817–1838 ledde till en andlig förnyelse av Nora församling, men dess verkningar sträckte sig mycket längre än så. Väckelsen kring Brandell som inleddes år 1819 ledde till att Nora kyrka blev ett vallfartsmål för människor från både när och fjärran. Stora skaror sökte sig både till fots och i långa

²⁰ I den fortsatta framställningen om Per Brandell följs i stort Wikmark 1952.

hästkaravaner miltals ifrån för att lyssna till den store folkväckaren och för att – om möjligt – få tillfälle till enskilda samtal med honom. Många kom från Nolaskogsområdet, från Arnäs, Nätra, Sidensjö, Själevad, Skorped osv. Även från Jämtland och Västerbottens kustförsamlingar, liksom från bygderna kring Siljan i Dalarna, sökte sig frälsningssökande människor till Nora. Samer reste också till Nora i samma ärende. Norafärderna blev ett minne för livet för många. Baptistledaren Jakob Byström från Skorped berättar att man i hans hemtrakter långt fram i tiden använde ordstävets: "Minns du, hur härligt det var, då vi va' i Nore".²¹ Detta generationer efter det att man glömt uttryckets ursprungliga innebörd.

Ett helhjärtat allvar utmärkte väckelsen kring Brandell. Den fråga människorna framför allt ställde löd: "Vad ska jag göra för att bli frälst?" Svaret gavs genom en förkunnelse om Kristi verk som vägen till syndernas förlåtelse. Han vände sig med kraft mot alla former av hyperevangelism, d.v.s. ett förnekande av att Guds lag hade någon giltighet för de "pånyttfödda". Pehr Brandells betydelse för Norrland har jämförts med C. O. Rosenius i dennes roll som Sveriges mest ryktbara predikant vid mitten av 1800-talet. Brandell fick för vår landsända en betydelse som i varje fall kan jämföras med Henrik Schartau (1757–1825) beträffande Västsverige.

Pehr Brandell, ofta kallad "Gammel-brandelln", var mycket uppskattad även av sina ämbetsbröder. Den ovan nämnda prosten Holm i Själevad gav 1826 i en skrivelse till Evangeliska Sällskapet i Stockholm uttryck för sin tacksamhet till Brandell. Han skriver bl.a.:

²¹ Wikmark 1952, s. 212.

Under de tvenne år jag varit här har sinnesstämningen nästan i hela församlingen blivit förändrad. De förut brukeliga dans- och lekstugor, där dryckenskap, svordomar och flere handa laster utövades, har blivit så avlagda, att blott en enda sådan varit avhållen. Däremot har lusten att läsa Guds ord blivit alltmer och mer allmän och undanträngt de förra stormande nöjena. Icke blott inom min församling utan även i nästgränsande har till Jesu rikes förmån en skön förändring i tänkesättet inträffat. Och anser jag för en skyldighet att för Sällskapet uppgiva, att vice pastor Brandell i Nora, ehuru boende 8 mil härifrån, är första orsaken till allt det goda som på hela denna ort inträffat.²²

Brandell påverkade genom sin själavårdande verksamhet och sin förkunnelse åtskilliga präster i Mellannorrland. Flera "Brandellärjungar" kom att tjäna som präster i olika församlingar i Nolaskogsområdet.

I maj 1856 bildades Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen (EFS) i Stockholm med Carl Olof Rosenius som en av ledarna. Rosenius var vid denna tid det största namnet inom den nyevangeliska rörelsen. Hans far Anders Rosenius (f. 1780), var en av de ungdomar i Pitetrakten som tillsammans med Pehr Brandell (f. 1781) år 1802 upplevde det andliga genombrott som tidigare nämnts.²³ Initiativtagare till EFS var dock en ung prästman vid namn Hans Jakob Lundborg. EFS fick tidigt en stark ställning även Nolaskogs, där rörelsen

²² Wikmark 1960, s. 16 f.

²³ Anders Rosenius blev så småningom komminister i Burträsk.

alltjämt är den största fria rörelsen vid sidan om Pingströrelsen.²⁴ EFS kunde i hög grad bygga vidare på väckelsearvet från Pehr Brandell. EFS förste kolportör var torparen Johan (Jan) Ersson från Dombäcks by i Grundsunda socken. Med tiden skulle åtskilliga ångermanlänningar gå i EFS tjänst. Även EFS kommer vi att möta i den fortsatta framställningen.²⁵

Så småningom etablerade sig även andra religiösa riktningar i Nolaskogsområdet, först-baptisterna, därefter följde Helgelseförbundet, Svenska missionsförbundet, Frälsningsarmén och slutligen Pingströrelsen.²⁶

Det finns anledning att se annaismen mot bakgrund av det religiösa läget i Nolaskogsbygden, speciellt tiden fram till ca 1850, och som här skildrats i korthet. Men även utvecklingen på näringslivets område och befolkningsförändringarna under 1800-talet bör uppmärksammas, när det gäller olika religiösa rörelser. Under 1800-talets första hälft genomfördes i stora delar av landet en rad reformer på jordbrukets område. Syftet var att skapa större och mer lönsamma jordbruksfastigheter, vilket var nödvändigt för folkförsörjningen. Som ett led i denna process slogs den

²⁴ Beträffande EFS och dess grundare och egenart, se exempelvis Karl Axel Lundqvist, *Organisation och bekännelse: Evangeliska fosterlandsstiftelsen 1890–1911*, Stockholm 1977; Thore Tafvelin & Gustaf Lundmark, *Ut i all världen: Evangeliska fosterlandsstiftelsens mission i Afrika och Asien 1866–1973*, Stockholm 1974.

²⁵ Se Gunnar Wikmark, *Kyrkan och Fosterlandsstiftelsen i Norra Ångermanland genom hundra år*, Stockholm 1968, s. 27 ff.

²⁶ En översiktlig framställning av frikyrkorörelsens historia i Nolaskogsområdet finns i Ove Lundberg & Karl-Eric Axenström (red.), *Örnsköldsvik 100 år: 1894–1994*, Örnsköldsvik 1993, s. 238 ff.

gamla bygemenskapen sönder och därmed försvagades den sociala kontroll, som tidigare försvårat för nya strömningar att få fotfäste. I Norrland ägde dock denna utveckling rum först under senare delen av 1800-talet. Under samma period skedde en betydande befolkningsökning, som enligt ett känt uttalande av biskopen och skalden Esaias Tegnér berodde på "freden, vaccinet och potäterna". I dåvarande Härnösands stift uppgick befolkningen 1845 till ca 247 000 för att fram till 1882 ha växt till ca 450 014.²⁷ Även den begynnande industriella utvecklingen vid denna tid påverkade i hög grad de ekonomiska och sociala förhållandena i Norrlandslänen. Inom Härnösands stift industrialiserades Medelpad tidigast – sågverksepoken inleddes där omkring 1850, den första ångsågen i Sundsvallsområdet byggdes 1849 i Tunadal – där-
efter Ångermanland och Jämtland-Härjedalen. Den industriella uppbyggnaden, uppkomsten av nya befolkningscentra och en betydande inflyttning från andra delar av landet fick betydelse även på det religiösa området. Efter sågverksindustrins framväxt tillkom senare en rad pappersmassafabriker, som etablerades kring förra sekelskiftet.

I mitten av århundradet inleddes även utbygganden av järnvägsnätet, som nådde Norrland på 1870-talet och Ångermanland på 1880-talet, vilket inte bara underlättade handel och samfärdsel utan även fick betydelse för spridandet av nya idéer och värderingar.²⁸

Inte minst liberalismen fick också från och med 1840-talet stor betydelse för samhällsutvecklingen. Dess krav på olika

²⁷ Gidlund 1955, s. 2. Luleå stift, som utgörs av Västerbottens och Norrbottens län, bildades och bröts ut ur Härnösands stift 1904.

²⁸ Se Gidlund 1955, s. 1 ff.

samhällsreformer och vidgade friheter gällde såväl det ekonomiska området som politiska och religiösa förhållanden. Åtskilliga undersökningar har visat på många samband mellan den ekonomiskt-sociala utvecklingen och uppkomsten av olika religiösa rörelser.²⁹ Tom Ericsson och Börje Harnesk har i en studie av läseriet i övre Norrland studerat sambanden mellan de socioekonomiska förhållandena och olika yttringar av religiösa riktningar i denna landsända. Deras ambition har varit "att sätta in det norrländska läseriet i dess sociala och kulturella sammanhang och visa hur väckelsen påverkades inte bara av religiösa influenser, utan också av den specifika socio-kulturella miljö som präglade det norr- och västerbottniska bondesamhället vid 1800-talets början".³⁰ En liknande ansats används av Kjell Söderberg i dennes avhandling om Erik-Jansismen och utvandringen till Amerika.³¹ Aspekter av detta slag lyser ofta med sin frånvaro i äldre skildringar av väckelserörelserna i vårt land, men bör beaktas om man vill ge en allsidig belysning av den religiösa utvecklingen. Inte heller i denna mer deskriptiva fram-

²⁹ Se exempelvis Sven Lundkvist, *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920*, Stockholm 1977; Torkel Jansson, *Adertonhundratalets associationer: forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer ca 1800–1870*, Uppsala 1985.

³⁰ Tom Ericsson & Börje Harnesk, *Präster, predikare och profeter: läseriet i övre Norrland 1800–1850*, Gideå 1994, s. 13 f. Man kan med skäl även se Norrlandsväckelsen som en del av en "frambrytande modernitet", se Stefan Gelfgren, "Teoretiska perspektiv på den norrländska väckelsen" i Daniel Lindmark (red.), *Ingångar till norrländsk kyrkohistoria*, Umeå 2010, s. 33.

³¹ Söderberg 1981. Se not 16 ovan.

ställning har lämnats utrymme för några ingående analyser av nämnda art. Jag nöjer mig med att påpeka behovet av att även uppmärksamma sociala, ekonomiska och kulturella aspekter.

”Mor Anna” – från danslysten flicka till dominant religiös ledare

Till de mer märkliga religiösa ledarna i Sverige bör man nog räkna uppsatsens huvudperson, torparhustrun Anna Johansdotter Norbäck, mest känd under namnet ”Mor Anna”. Som nämndes i inledningen föddes hon i Norrvästansjö by i Själevads församling den 25 mars 1804.³² Hon växte upp i en fattig familj, där hon fick en god uppfostran utan någon egentlig religiös påverkan. Hennes far var kronobåtsmannen Johan Norbäck, som dog redan 1810. Moderns namn var Anna Nilsson. Föräldrarna flyttade efter en tid till Kroksta by, där Anna och hennes två syskon växte upp.³³ I 14-årsåldern konfirmerades Anna. Efter konfirmationen lämnade hon hemmet för att tjäna som piga i trakten. I de levnadsbeskrivningar som finns att tillgå (Hörnell 1885, J. Strindberg 1925,³⁴ Herlenius 1925) skildras Anna som en

³² I Johan Hörnell, *En kort berättelse om ”Mor Annas” liv och verksamhet i norra Ångermanland samt hennes församlings uppkomst, utveckling och närvarande ställning*, Härnösand 1884 [1975], s. 3, anges hennes födelseår felaktigt till 1803.

³³ Emil Herlenius, ”Anniterna i Ångermanland” i *Från ådalar och fjäll*, Härnösands stifts årsbok 1925, s. 77.

³⁴ J. Strindberg, *Annaninterna i norra Ångermanland*, Örensköldsvik 1925.

gladlynt och nöjeslysten ung kvinna som ofta och hängivet deltog i dans- och nöjestillställningar.³⁵ Sam-tidigt upplevde hon tider av svåra samvetskval och självförebärrelser för det lättsinniga liv hon ansåg att hon förde. Så småningom ledde den inre oron till en andlig kris. Hon övergav nöjeslivet och blev närmast en allvarlig grubblare. Det finns fog anta att Annas religiösa grubblerier åtminstone till en del var en följd av hennes kontakter med så kallade "skakare", dvs. representanter för de extatiska rörelser som ovan beskrivits. Som piga tjänade hon först i Hörnätt (1819) och därefter en tid i Österbillsjö. Båda byarna ligger i Själevads församling nära Örnköldsvik. Österbillsjö var den by där de ovanliga fenomenen först visade sig i Nolaskogsområdet. Småningom återvände Anna till Kroksta och till modern, som nu var omgift med torparen och skog-vaktaren Per Olsson.³⁶

Från och med 1832 blev Anna en flitig kyrkobesökare och bibelläsare. Hon upplevde allt starkare att såväl prästernas predikningar som Bibelns egna ord dömde henne som en förtappad syndare. Inte heller hennes försök att bli en bättre människa gav henne någon inre ro. I likhet med många andra sökte hon sig till Nora, för att få hjälp och vägledning av den ovan nämnde väckelseprästen Pehr Brandell. Anna vandrade flera gånger den cirka sex mil långa vägen till Nora. Hon fortsatte att läsa Bibeln, men även Martin Luthers skrifter. I skildringar av hennes liv berättas att Anna genom sitt lutherläsande fick klart för sig att vägen till syndernas

³⁵ Se t.ex. Herlenius 1925, s. 77.

³⁶ Wikmark 1952, s. 494 f., Herlenius 1925, s 77.

förlåtelse och barnskap³⁷ hos Gud endast fanns i och genom Jesus Kristus. En evangelisk förkunnelse med den innebörden tyckte hon sig inte ha hört från predikstolarna i hemtrakterna. Därifrån förkunnades, enligt Annas uppfattning, snarare en lagisk gärningslära, medan försoningen i Kristus trängdes undan.³⁸ I vilken utsträckning ett sådant omdöme är berättigat är svårt att bedöma.

Anna fortsatte en tid att besöka gudstjänsterna i församlingskyrkan i Själevad, fast enligt hennes livsskildrare Johan Hörnell skedde detta, ur hennes synvinkel, i "samvetsförkränkelse, ty hon visste ej, whart hon skulle taga vägen".³⁹ Hon kände sig därtill oroad av Jesu ord i Lukasevangeliet 9:26:

Den som skäms för mig och mina ord, honom skall Människosonen skämmas för när han kommer i sin och sin faders och de heliga änglarnas härlighet.⁴⁰

Enligt Hörnell plågades Anna av tanken, att hon genom att tåga:

skulle samtycka till allt det orätta, som förhandlades i statskyrkan av dess präster både i lära och lefverne. Under djup suckan och bön till Gud om kraft att öfvervinna sin egen känsla började hon slutligen att åren 1831–1835 sätta sig upp emot det orätta i statskyrkan.⁴¹

³⁷ Barnskap betyder ungefär "förhållandet att vara Guds barn" (saob.se, hämtat 2024-01-17).

³⁸ Enligt s.k. gärningslära kan människan enbart bli frälst genom goda gärningar (saol.se, hämtat 2024-01-17).

³⁹ Hörnell 1885, s. 5.

⁴⁰ Lukasevangeliet 9:26.

⁴¹ Hörnell 1884, s. 5.

J. Strindberg anger att Anna påverkades av "till orten inflyttade läsare från Västerbotten", när det gällde den öppna kritik av kyrka och prästerskap som hon alltmer gav uttryck för.⁴² I såväl Norrbotten som Västerbotten hade läseriet på många håll tagit sig uttryck i aggressiv präst- och kyrkokritik. Inte minst vände man sig emot de ovan nämnda "nyböckren", de neologiskt färgade kyrkliga böcker, som infördes åren 1810–1819.⁴³ Förmedlarna av den västerbottniska prästkritiken torde ha varit några kvinnor som försörjde sig med ullspinning i Själevads och Arnäs socknar under några år omkring 1830. Gunnar Wikmark gör i sin studie följande antagande:

vi här har att göra med [...] Maja Lena Nilsson och Maja Stina Pehrsson från Sävar, samma kvinnor som i oktober 1834 kommo till Gudmundrå med "spinnande och annat kvinno arbete" och inom kort "upphävde sig till anförare" – i opposition mot "medborgerliga och världsliga lagar" och i lydnad allenast för "en högre, en andelig lag, som drev dem" – men snart nog av länsstyrelsen i Härnösand förpassades till hemorten i norr".⁴⁴

Dessa kvinnor berättade öppet att läsarna i deras hemtrakter numera aldrig gick i kyrkan, utan i stället samlades i hemmen för att läsa Luthers skrifter. Väckelsen i Västerbotten ledde i vissa fall till ren separatism i det att man för-

⁴² Strindberg 1925, s. 7.

⁴³ Se inledningen ovan.

⁴⁴ Wikmark 1952, s. 495 f. Andra uppgifter tyder på att de kvinnorna kom från Dalkarlså. Se nedan.

utom egna gudstjänster även döpte sina barn och ordnade eget nattvardsfirande. De nämnda kvinnorna började hålla konventiklar (bönemöten) på de orter där de vistades. I Själevad blev Anna Johansdotter en av de ivrigaste besökarna vid sådana otillåtna möten.⁴⁵ Prosten Brandell fann anledning att varna Anna för "självsäkerhet och andligt högmod", men sådana propåer ökade endast hennes negativa inställning till kyrkan och fick henne att uttala sig föraktfullt även om den evangeliska väckelsen. Inte ens Brandell själv undgick till sist hennes fördömanden.⁴⁶

Annas agerande kom att väcka uppmärksamhet och hon fick rykte om sig att vara en av Gud benådad kvinna. Allt flera samlades omkring henne, och hon föreläste för dem ur Bibeln och Luthers postilla. Även från angränsande socknar kom människor för att ta del av Annas undervisning. Hon kallades att läsa på olika håll i bygden, och fick härigenom allt flera anhängare. Från 1838 var Nordanås by inom Själevads socken hennes bostadsort. Samma år ingick hon äktenskap med torparen Kristoffer Kristoffersson, som enligt Wikmark var "en stillsam och tillbakadragen man" som hade svårt att göra sig gällande i förhållande till sin kraftfulla hustru.⁴⁷ I de biografiska skildringarna nämns att Anna inte drog sig för att tala förklenande om sin make. Hon lär ha sagt: "han dug' bara å äte gröten å köre ve' oxan".⁴⁸ En variant av detta omdöme om maken knyts till ett tillfälle, när hon hade besök av några trossyskon, och mannen, som satt

⁴⁵ Herlenius 1915, s. 79.

⁴⁶ Wikmark 1952 s. 486.

⁴⁷ Ibid, s. 497.

⁴⁸ Ibid, s. 497.

vid spisen och spann, försökte göra ett inlägg i kvinnornas samtal. Då ska Anna ha avspisat honom med orden: "Du ska vara tyst! Äta kallgröt och köra med oxen, det kan du, men i andliga ting är du alldeles okunnig".⁴⁹ Efter giftermålet med Kristoffer Kristofferson kallades Anna allmänt för mor Anna.⁵⁰ Kristoffersson kom ursprungligen från Burön inom Arnäs socken.⁵¹

Mor Annas attacker mot kyrka och prästerskap blev med tiden allt grövre. Hennes inställning hårdnade i samband med att bonden och separatistledaren Lars Andersson från Dalkarlså i Bygdeå socken besökte norra Ångermanland 1837. Kvinnorna från Dalkarlså hade berättat om "att det sanna ljuset börjat lysa även i Själevad och Arnäs".⁵² Detta var anledningen till Anderssons besök. Han uppträdde som talare vid flera samlingar, som Anna Johansdotter ledde och hävdade att ingen präst var en rätt Kristi tjänare. Samme Andersson gjorde ett nytt besök hos annaniterna 1845 och fann då anledning att mana Anna till sans och måtta i sina uttalanden mot prästerskapet. Den förmaningen vägrade Anna ta till sig. I stället betraktade hon och hennes grupp Andersson som en avfälling från den rätta tron.⁵³ En och annan av annaniterna tog dock intryck av Anderssons förmaningar. Även den på sin tid uppburne väckelseledaren Gerhard Gerhardsson i Östanbäck i Burträsk socken kritiserade mor Annas hårda kritik av kyrka och prästerskap

⁴⁹ Strindberg 1925, s 34.

⁵⁰ Herlenius 1925, s. 80.

⁵¹ Uppgift lämnad av Edvin Johansson i Högländ.

⁵² Herlenius 1925, s. 79.

⁵³ Wikmark 1952, s. 497 f.

i samband med ett besök i trakten. De nämnda predikanterna uttalade även sina tvivel på det riktiga i att en kvinna utpträdde som lärare i församlingen. De stödde sig på Pauli ord om att kvinnan skulle tåla i församlingen och i stället låta sig undervisas (1 Kor. 14:34, 1 Tim. 2:12).⁵⁴ Samma inställning hade en annan högt aktad man bland läsarna, Carl Olof Lindström från Agnäs i Bjurholms socken, som även han besökte annaniterna i Själevad och Arnäs. C. O. Lindström var tillsammans med sin bror Johan Petter viktiga ledare för lutherläsarna i sin hemförsamling. Befolkningen i socknarna Bjurholm, Nordmaling, Vännäs och Degerfors betraktade C. O. Lindström "som en sannskyldig lärofader".⁵⁵

För mor Anna blev de besökande ledarnas tankegångar besvärande, men hon hävdade sin rätt att fortsätta att leda sin församling. Enligt Johan Hörnell ska hennes motivering ha lytt: "Gud har intet anseende till personen, då det gäller att förkunna hans ord".⁵⁶ De flesta av hennes anhängare stod troget vid hennes sida, men en mindre grupp bröt sig ut och valde en manlig ledare. Denna församling blev emellertid

⁵⁴ Beträffande Gerhard Gerhardsson och hans insatser som väckelseledare i Skelleftrakten se K. A. Fellström, *Från fromhetslivet i Skelleftebygden: en historisk översikt*, Luleå 1947; Karl Axel Lundqvist, *Från prästvælde till lekmannastyre: Evangeliska fosterlands-stiftelsen i Skelleftebygden 1875–1923 speglad i riksperspektiv*, Skellefteå 2008.

⁵⁵ Beträffande "Lindströmianismen" i ovan nämnda församlingar, se Tyko Lundqvist m.fl., *Hembygdsboken: Nordmalings och Bjurholms socknars historia*, Umeå 1962, s. 397 ff. Där skildras den religiösa utvecklingen i de två socknarna.

⁵⁶ Hörnell 1885, s. 18.

snart upplöst. Några av dess medlemmar återgick till Annas grupp, andra valde att söka sig tillbaka till kyrkan.⁵⁷

Den fortsatta utvecklingen

Mor Annas verksamhet fick med åren allt större omfattning. I åtskilliga byar samlades större eller mindre grupper för att lyssna till hennes läsningar ur Luthers postilla och Bibeln, läsningar som kompletterades med Annas egna kommentarer. Angreppspunkterna mot kyrka och prästerskap ökade ständigt i antal. Annaniternas hållning till kyrkan och dess förkunnelse innebar att de befann sig på samma linje som stora delar av norrlandsläseriet i övrigt. Som ovan nämnts tog motståndet mot kyrkan sin utgångspunkt i de s.k. "nyböckren". Man ansåg att dessa böcker, som var normerande för kyrkans undervisning, innehöll allvarliga avsteg från den lutherska läran och därmed även utgjorde ett hot mot Bibelns auktoritet. I skrivelser till biskop och domkapitel motiverade annaniterna sitt avståndstagande från de nya böckerna.⁵⁸ Man vände sig bland annat mot den nattvardssyn som präglade såväl katekes som psalmbok. Beträffande läran om nattvarden ansåg man att "nyböckren" bar spår av kalvinistiska tankegångar och därmed ett förnekande av Kristi verkliga närvaro i bröd och vin. Beträffande handboken gällde kritiken inte minst den villkorade avlösningen (absolutionen). Formuleringen i 1811 års Handbok löd:

⁵⁷ Herlenius 1915, s. 83.

⁵⁸ Se här den utförliga redovisningen av annaniternas kritik mot "nyböckren" i Strindberg 1925, s. 9 ff.

Är denna din syndabekännelse uppriktig, din bättring allvarlig, din tro rättskaffens, så försäkrar jag dig som Jesu Kristi tjänare, att Gud av nåd för Kristi skull förlåtit dig alla dina synder o.s.v.⁵⁹

Denna formulering, menade annaniterna, band samvetet i ovisshet om syndernas förlåtelse, eftersom ingen kunde vara helt säker på att man visat tillräcklig djup ånger. Handbokens krav uppfattades som gärningslära.⁶⁰ Man krävde därför en ovillkorlig avlösning enligt den gamla handboken från 1693, där orden löd:

Sedan prästen mottagit syndabekännelsen säger han: "Gud vare dig nådelig och styrke din tro, amen". Varefter han fortsätter: "Tror du ock, att min förlåtelse är Guds förlåtelse?" Svar: ja. Prästen: "Ske dig som du tror. Och jag utav vår Herras Jesu Kristi befallning förlåter dig dina synder i namn Faderns och Sonens " o.s.v.⁶¹

Annaniterna, liksom kyrkokritiska grupper på andra håll i Norrland, framstår som representanter för en egenartad form av luthersk ortodoxi (renlärighet), som man hävdade med stor envetenhet.⁶² Avståndstagandet från kyrkan gällde under lång tid endast gudstjänsterna med undantag för de tillfällen då nattvard firades. Detta gällde fram till den tidpunkt när annaniterna började med eget nattvardsfirande,

⁵⁹ Här citerat efter Strindberg 1925, s. 11.

⁶⁰ Ang. gärningslära, se not 38.

⁶¹ Här citerat efter Strindberg 1925, s. 11.

⁶² Se Strindberg 1925, s. 16.

vilket skedde 1854.⁶³ Mor Anna och hennes grupp ansåg länge att dop, vigsel och begravning utan allvarligare betänkligheter kunde överlämnas åt prästerna. Dock krävde man emellanåt att dopet skulle ske enligt den gamla handbokens ordning, vilket också beviljades av vissa präster.⁶⁴ När det gällde begravningar begärde annaniterna att dessa skulle ske på vardagar (söckendagar) och inte som praxis var före gudstjänsten på söndagarna. Man ville inte ha bestyr med gravöl på en söndag, utan använda denna dag utslutande till "Guds ords hörande".⁶⁵ De vann inte bifall i detta avseende, vilket medförde att de måste infinna sig för att övervara begravningsakter på kyrkogården på söndagsmorgnar. Efter akten gick annaniterna till sin samlingssal för att fira sin gudstjänst. Övriga deltagare samlades i kyrkan.⁶⁶ Annaniterna framförde i likhet med andra liknande rörelser den synpunkten att en själasörjare måste vara "pånyttfödd" (*teologia regenitorum*).⁶⁷ Först då kunde han rätt utföra sitt ämbete, som de ansåg vara en gudomlig ordning⁶⁸.

Annaniternas fortsatta fronderande mot kyrkan blev alltmer besvärande för prästerna i församlingarna i Nolas kogsområdet, även om motsättningarna var svårast i Själö församling, där prosten Holm under 1840-talet gav sin adjunkt Olof Tirén i uppdrag att försöka "bringa ordning och

⁶³ Strindberg 1925, s. 18.

⁶⁴ Hörnell 1885, s. 21; Strindberg 1925, s. 12

⁶⁵ Hörnell 1885, s. 12.

⁶⁶ *Ibid*, s. 12 f.

⁶⁷ Pånyttfödd – att människan föds till ett nytt andligt och evigt liv av Gud ("att bli född ovanifrån genom Guds ande) – är ett teologiskt begrepp från Johannesevangeliet 3:1–8.

⁶⁸ Gidlund 1955, s. 16 f.

reda i församlingen".⁶⁹ Tirén försökte få till stånd en dialog med annaniterna utan att lyckas. Kontakten slutade med ömsesidiga beskyllningar för villfarelser, anklagelser som framställdes i skriftlig form. Tirén utgav 1846 hela skriftväxlingen i ett häfte med titeln *Skriftväxling mellan Läsare och en prest. Utgifwen till belysning av de tänkesätt, Läsarena hysa om presta-Embetet, med bifogad wederläggning*.⁷⁰

Någon avspänning i relationerna mellan annaniterna och de kyrkliga företrädarna kom inte till stånd. Från predikstolarna upplästes det ännu gällande konventikelplakatet från 1726, som hotade med böter eller fängelse för brott mot den kyrkliga ordningen. Mor Anna fortsatte hävda att statskyrkan inte var Kristi kyrka och att dess präster inte var Kristi tjänare, utan "fastmer skrymtare och buktjänare."⁷¹ Annaniternas attacker mot i synnerhet prosten Holm fortsatte. Holm vägrade å sin sida bland annat att förrätta vigslar av separatister i fall paret inte hade tagit emot nattvarden i kyrkan enligt kyrklig sed och ordning. För denna åtgärd fick Holm ta emot kritik av domkapitlet.⁷²

Ett nytt hot mot sammanhållningen i annaniternas församling uppstod omkring 1850. En ivrig anhängare till predikanten Erik Jansson från Hälsingland, den tidigare nämnde pappersmakargesällen Jonas Nylund från Delsbo, besökte då Själevad och agiterade för sin mästares lära.⁷³ Den

⁶⁹ Wikmark 1952, s. 498.

⁷⁰ Olof Tirén, *Skriftväxling mellan Läsare och en prest: utgifwen till belysning af de tänkesätt, läsarena hysa om presta-embetet, med bifogad wederläggning*, Sundsvall 1846. Se Wikmark 1952, s. 499.

⁷¹ Hörnell 1885, s. 7; Strindberg 1925, s. 8 f.

⁷² Wikmark 1952, s. 506 f.

⁷³ Söderberg 1981.

nya läran vållade viss oro i bygden. Inte ens mor Anna kunde förhindra att några av hennes anhängare anslöt sig till Erik-Jansarna. En huvudpunkt i Erik Janssons lära gick ut på att med Bibelns hjälp bevisa att varje rätt omvänd människa var syndfri. Jansson erkände heller inga andliga böcker utom Bibeln och sina egna skrifter. På andra uppbyggelseböcker, inklusive Luthers postillor, gjorde Erik-Jansarna bokbål. Ett sådant bål skall ha ägt rum i Själevads grannförsamling Mo som en följd av Jonas Nylunds predikande. Somliga läste inte längre sina bordsböner i Guds namn utan i Erik Janssons namn.⁷⁴

På grund av rättsliga ingripanden mot Erik-Jansarna i Hälsingland hade Jansson, som berörts ovan, beslutat att utvandra till Amerika (Illinois) och där grunda en egen koloni. Den fick namnet Bishop Hill efter hans födelsesocken Biskopskulla i Uppland. Från Nolaskogsbygden gav sig år 1850 ett 30-tal personer i väg till det "Kanaan" som hägrade på andra sidan Atlanten. Åtta av dem kom från Själevad, däribland Eric Mårtensson, som den 23 juni 1846 utförde vuxendopet av Olof Johansson från Östansjö.⁷⁵ Båda hade dessförinnan tillhört annaniternas skara. Ett betydande antal av emigranterna dog under vägen av svält och sjukdomar.⁷⁶

⁷⁴ Uppgiften återfinns i Strindberg 1925, s. 26.

⁷⁵ Enl. Wikmark 1952, s. 499 och Strindberg 1925, s. 27, fördelade sig de ungefär 30 utvandarna på följande sätt: från Arnäs socken 11, från Mo församling 11 från Själevads församling ett tiotal.

⁷⁶ Olof Isaksson, *Historien om Bishop Hill*, Stockholm 1995, s. 44f. Enligt Herlenius 1925, s. 84 var de utflyttade från Själevads socken följande personer: bonden Erik Mårtensson, förmånstagaren Per Westberg, torparen Jon Persson från Hanabäck, drängarna Johan Henrik Westberg i Nävertjäl och Per Erik Ersson från Västerhus samt pigorna Stina

Nästa prövning för mor Anna kom något senare under 1850-talet. Ett antal annaniter från Grundsunda reste krav på att hon skulle bryta fullt ut med statskyrkan och låta såväl dop som nattvard skötas inom den egna kretsen. Grundsundagruppen av Annaniterna, med den f.d. handelsbetjänten Olof Huss i spetsen, beslöt att inbjuda predikanten Johan Riström (1802–1868) från Råneå för att rådgöra med denne om hur man borde gå vidare. Riström tillhörde den radikala grenen av väckelsen i Luleå- och Piteåtrakterna, men hade i februari 1849 flyttat till Skellefteå. Av vänner i Skelleftebygden fick han en jordlott i byn Lund, där han organiserade en friförsamling. Riström både predikade, döpte och utdelade nattvard till sina anhängare. Han förrättade även vigslar. Stridigheter inom den nya församlingen ledde dock snart till splittring. Riström anlände till Grundsunda 1854 och började genast kraftfullt propagera för lekmanaförvaltande av sakramenten eftersom prästernas ritual inte överensstämde med Guds ord. Riström började själv utdela nattvarden och ett antal annaniter från Grundsunda och Sidensjö slöt upp omkring honom.⁷⁷ Riström anhölls efter en tid för brott mot konventikelplakatet av länsman och förvisades från bygden.⁷⁸ Ledningen av den församling som bildats av Riström inom Grundsunda socken övertogs av Huss, som tillsammans med bonden Johan Johansson Lindström i byn Dombäck redan 1853 börjat för-

Samuelsdotter från Kroksta, Greta Persdotter och Greta Lisa Olsdotter i Hanabäck.

⁷⁷ Riström torde ha varit den första lekman som delade ut nattvard i Nolaskogsområdet. Gidlund M. 1955, s. 18.

⁷⁸ Gidlund 1955, s. 18. Beträffande Riströms person och insatser se Fellström 1947, s. 80 ff.

rätta dop enligt gamla dopritualet. Församlingen kom att söndras av inre motsättningar och efter en rättegång hösten 1855, där flera av dess medlemmar blev bötfällda, upplöstes församlingen. Några av medlemmarna anslöt sig till baptismen, däribland Johan Johansson Lindström. De första baptistiska predikanterna i bygden var gårdfarihandlaren Jean Johansson från Orsa och studenten C. M. Möllersvärd. Huss och flertalet övriga från grundsundakretsen återvände till mor Annas skara. Några år senare övergick dock även Huss till baptismen.⁷⁹

Även i Sidensjö församling fanns en grupp annaniter, som under påverkan av Johan Riström började förrätta dop och dela ut nattvard. Ledare för denna grupp var drängen Olof Andersson⁸⁰.

Mor Anna bildar den Evangelisk-lutherska frikyrkan

Den avgörande brytningen mellan statskyrkan och annaniterna inträffade år 1854, när mor Anna och hennes anhängare i en skrivelse till domkapitlet i Härnösand meddelade att de kände sig tvingade att lämna kyrkan till dess att den återfick sina gamla, renläriga böcker. I skrivelsen⁸¹ framhöll man att:

⁷⁹ Se Herlenius 1925, s. 84 ff.

⁸⁰ Gidlund 1955, s. 29 ff.

⁸¹ Wikmark 1952, s. 500. Skrivelsen blev rikskänd genom att den publicerades i tidningen *Wäktaren* 1854 (nr 46).

Jesus inte instiftat nattvarden "i Jerusalems tempel, ej heller i någon synagoga, utan i en sal, där han och hans lärjungar allena woro församlade; han föreskrev icke heller sina lärjungar att gå upp till templet för att få nattvarden av de öfwerste prästerna."⁸²

Mor Anna hade länge vägrat att lyssna till kravet att hennes församling skulle lämna kyrkan. Hon hade försvarat sin hållning med att många av hennes anhängare inte var mogna för ett totalt brytande med kyrkan. Hon befarade att ett sådant steg skulle leda till att somliga lämnade hennes krets. Kanske var hon även rädd för att hennes egen ställning skulle äventyras om hon gav manliga anhängare uppgiften att utdela nattvarden. Med tanke på Pauli ord om kvinnas roll i församlingen var det förmodligen otänkbart för såväl Anna själv som för hennes anhängare att hon själv skulle kunna sköta det uppdraget.

Hon tvingades dock att tänka om. År 1854 fattades beslutet att bilda *Den Lutherska Frikyrkan*, en parallell till den frikyrka Johan Riström 1848 hade bildat i Lund, Skellefteå.⁸³ Det är möjligt att Riström och hans agerande inspirerade till annaniternas kyrkobilddning, även om inga uppgifter finns om direkta kontakter mellan Riström och Mor Anna. Anna utsåg två manliga anhängare att svara för utdelandet av brödet och vinet vid frikyrkans nattvardsgångar. Själv bevarade hon sin ledarställning genom att kräva att varje nattvardsgäst skulle avlägga privat bikt inför henne före nattvardsfirandet. Hon tog också hand om postilleläsningen

⁸² Wikmark 1952, s. 500.

⁸³ Se ovan not 77.

inför nattvardsutdelningen, som var en motsvarighet till prästernas skriftetal.⁸⁴ Anna utövade sträng kyrkotukt i sin församling. Fann hon att några av hennes anhängare "började leva i någon synd" förvägrades de nattvarden om de inte gjorde avbön efter utdelad varning.⁸⁵ Genom dessa åtgärder menade sig annaniterna ha skapat ett "rent nattvardsbord", där endast Jesu sanna lärjungar samlades.⁸⁶

Utvecklingen inom annaniterlägret hade nu nått en punkt, då prosten Holm i Själevad ansåg sig tvingad att ingripa.⁸⁷ Han lämnade in en rapport till domkapitlet, som uppmanade honom att väcka åtal mot separatisterna. Vid det lagtima tinget i Själevad den 13 december 1854 var 63 Själevadsbor och 27 Arnäsbor instämnda. Till domstolen inlämnade de åtalade en utförlig försvarsskrift, som förutom en redovisning av deras religiösa ståndpunkter, även innehöll skarpa angrepp mot prästerskapet, främst mot prosten Holm. Även Holm ingav en skrivelse till domstolen, där han bland annat utmålade mor Anna på följande vis:

en högst farlig människa, ty hon förvillar och förleder enfaldigt folk i så hög grad, att jag tror mig kunna intyga, att om hon för 15 à 20 år tillbaka hade blivit landsförvisad eller flyttat från hela orten, så skulle inga separatistiska söndringar i Själevads församling nu hafva existerat.⁸⁸

⁸⁴ Wikmark 1952, s. 500.

⁸⁵ Hörnell 1884, s. 21.

⁸⁶ Strindberg 1925, s. 18.

⁸⁷ Se Wikmark 1952, s. 501.

⁸⁸ Strindberg 1925, s. 18 ff.

Alla i den till tinget instämnda skaran utom tre fälldes kom att fällas av häradsrätten. Domskälen löd att de gjort sig skyldiga till:

ett lättsinnigt, på en egensinnig och trotsig tillförsikt om ofelbarheten av egna åsikter om andeliga ting grundadt gäckeri med den allmänna gudstjänsten och Nattvardens heliga sacrament där utdelas.⁸⁹

De dömdes att var för sig böta 16 riksdaler 32 skilling banko. De som mottagit nattvarden på sön- och helgdagar skulle dessutom böta ytterligare 3 riksdaler och 16 skilling banco.

Domen överklagades till Svea hovrätt som däremot friade de dömda. Även i andra liknande mål, där läsare fällts i lägre domstol, upphävde hovrätterna vanligtvis domarna.⁹⁰ Året därpå genomfördes en motsvarande rättegång mot annaniterna i Grundsunda vid Arnäs häradsrätt. Också i detta fall upphävdes häradsrättens fällande domar av hovrätten.⁹¹ Motsättningsarna fortsatte att förgifta relationerna mellan församlingsledningarna och separatisterna. Inte heller biskop Israel Bergman lyckades vid sina visitationer av Arnäs och Själevads församlingar i september 1855 övertala annaniterna att överge sin hållning. Fem år tidigare hade samma biskop även visiterat Själevad, och även då misslyckats med att skapa samförstånd mellan de trätande parterna.⁹²

⁸⁹ Strindberg 1925, s. 20 f.

⁹⁰ Se Sandewall 1952 och Allan Sandewall, *Separatismen i Övre Norrland efter 1855*, Uppsala 1954.

⁹¹ Strindberg 1925, s. 25.

⁹² Wikmark 1952, s. 507.

Trots alla konflikter med kyrkliga myndigheter och församlingsprästerna och inre motsättningar fortsatte annaniterna att växa i antal. På 1860- och 70-talen skall de ha uppgått till cirka 600 medlemmar⁹³, ett antal som dock ifrågasatts utifrån visitationsberättelser och visitationsprotokoll.⁹⁴ Motsättningarna kom dock att mildras efterhand. Men så länge mor Anna ledde sin församling skedde inget närmande i sak till kyrkan. Hennes omdömen om prästerna och deras förkunnelse var fortfarande hårda. Jesu ord om fariséerna och de skriftlärdade som falska lärare tillämpades flitigt på statskyrkans tjänare.⁹⁵

Annakyrkans tillkomst och mor Annas fortsatta ledning av frikyrkan

Annaniterna samlades under många år i olika hem till möten och nattvardsfirande. Man hade dock svårt att finna lokaler som kunde rymma alla som ville delta. I det läget väcktes frågan om att bygga ett eget bönhus.

Lokalfrågan blev brännande i början av 1860-talet. Under 1864 fattades beslut om ett bönhusbygge. Efter vissa meningsutbyten enades man slutligen om att bönhuset skulle uppföras ”i den så kallade Myrsvedjan ¼ mil norr om köpingen Örnköldsvik inom Arnäs sockens område,

⁹³ Strindberg 1925, s. 28.

⁹⁴ Wikmark 1952, s. 517, uppger att antalet annaiter i Själevads socken år 1880 uppgick till 70 à 80, för grannsocknen Arnäs del anges 79 annaiter. I dessa två församlingar fanns flertalet annaiter.

⁹⁵ Hörnell 1885, s. 17.

hvilken plats en hemmansägare wid namn O. Tjärnström i Höglands by skänkte såsom tomt till ewärdelig besittning".⁹⁶ I den upprättade lagfartshandlingen anges att Tjärnström krävde att få ta hand om "gödsel som blifver i stallet med mera äfven".⁹⁷ Byggnadsvirke levererades gratis eller till lägsta pris och många ställde upp med dagsverken i samband med uppförandet. Bönhuset kunde tas i bruk 1866, men var helt färdigbyggt först i början av 1880-talet. Det kom allmänt att benämnas *Annakyrkan*. I bönhusets närhet uppfördes ett stall samt två härbärgen i syfte att bereda långväga mötesbesökare möjligheter att övernatta. Detta var annars ett problem eftersom mötena kunde pågå två till tre dagar i följd.⁹⁸

Gudstjänsterna började kl. 11 på söndagarna och pågick till kl. 15 eller 16 på eftermiddagarna, avbrutna av en mid-dagsrast. Som sångböcker användes psalmboken från 1695 och någon av böckerna med "Sions sånger" i titeln⁹⁹, varpå följde läsning ur Bibeln eller ur Luthers postilla. Förutom de gängse gudstjänsterna förekom även grundliga kristendomsförhör med medlemmarna, en motsvarighet till de kyrkliga husförhören.

⁹⁶ Hörnell 1885, s. 22.

⁹⁷ Kopia av lagfartshandlingen, utfärdad vid lagtima vintertinget med Arnäs tingslag, "å tingsstället i Norrsvedje den 25 augusti 1894" finns hos Edvin Johansson, Högländ, Arnäs.

⁹⁸ Strindberg 1925, s. 29 f.

⁹⁹ Här avses de herrnhutiska sångböckerna *Sions sånger* 1 och 2 från 1743 resp. 1745 samt *Sions nya sånger*, Köpenhamn 1778, den senare nära förknippad med och författad av Anders Carl Rutström (1721–1772), uppboeren herrnhutisk präst i Stockholm.

Anna hade enligt uppgift en god sångröst och torde själv ha lett sången. I vilken utsträckning orgelmusik förekom i samband med gudstjänsterna är svårt att veta, men ett mycket enkelt orgelharmonium av okänd ålder fanns länge kvar i Annakyrkan.¹⁰⁰ Mor Anna stod alltså för läsandet, som ofta avbröts av hennes egna utläggningar och tillägg, inte sällan med utfall mot kyrkan och dess präster. Även mot den näraliggande köpingen Örnsköldsvik riktade Anna sina fördömanden. Hon beskrev köpingsborna som "andligt försoffade" och dessutom som riktiga "fetbukar".¹⁰¹ Köpingen som sådan fick omdömet att vara "ett Sodom".¹⁰² J. A. Englund, som ofta hade tillfälle att höra mor Anna, beskriver hennes predikosätt med följande ord:

Sedan Anna nu börjat sitt vanligen mycket lagiska föredrag, vänder sig detta snart omkring statskyrkan, dess falska läror och präster, vilka allmänt smädas. Baptisterna bliva ej heller skonade. Sådana präster som visa något större nit för kristligt liv, få brorslotten av hennes bestraffningar, ty de förklaras vara farliga fiender till sanningen... Någon grundlighet, något för det kristliga livet närande eller stärkande märker man lika litet, som något minsta tecken till det gripande och hänförande i hjärtats vältalighet. Men vad som däremot så mycket klarare framstår, är den totala brist på reda och sammanhang, som gör det mycket svårt att

¹⁰⁰ I en bevarad kassabok från 1890–1911 anges dock i flera fall utbetalningar för spelning i bönhuset. Kassaboken förvaras hos Edvin Johansson, Högländ, Arnäs.

¹⁰¹ Strindberg 1925, s. 31.

¹⁰² Ibid.

följa föredraget, så snart det lämnat sitt vanliga övningsfält, där övningarna bestå i att söka trampa ned svenska kyrkan och dess tjänare, så vitt det kan ske med ord.¹⁰³

Biskop Lars Landgren kom genom sina omdömen om annaniterna i boken *Om sektväsendet* (1878) att bidra till fortsatt spänning mellan kyrkan och Den lutherska frikyrkan. Han hävdade i sin skrift, att:

Såväl annaniterna som övriga sekters kristendom fråga icke synnerligen efter, vad skriften verkligen lärer. Väl flödar känslotalaren av bibelspråk, men vad de betyda i skriftens sammanhang, det bekymrar honom icke. Nog av, att han vet huru han vill hava dem menade.¹⁰⁴

Mor Anna hade föga förståelse för barns och ungdomars särskilda behov. Medlemmarnas barn skulle hållas inomhus under sön- och helgdagarna. Lek och stoj utomhus var strängt förbjudet. Kanske var hennes inställning delvis en följd av att hon saknade egna barn. De barn som i föräldrars sällskap tvingades delta i församlingens långa och föga varierade samlingar med entoniga läsningar torde sällan ha upplevt någon större lockelse att som vuxna tillhöra sekten. Den kärva tonen mot de unga kan vara ett skäl till att annaniterna blev allt färre mot 1800-talets slut. Församlingen överlevde egentligen endast den generation som från början kom med i rörelsen.

¹⁰³ Citerat efter Herlenius 1925, s. 101 f.

¹⁰⁴ Här citerat efter Herlenius 1925, s. 107.

Bild 1. "Mor Anna", eg. Anna Johansdotter Norbäck (1804–1879). Arnäs hembygdsförening.

Mor Annas totala makt över sin församling visade sig även genom att hon ville ha ett ord med i laget när det gällde medlemmarnas privata spörsmål. Hon prövade i praktiken valet av äktenskapspartners och var den bestämmande, när medlemmar ordnade bröllop och begravningar. Hon hade även sista ordet i fråga om bröllops- eller begravningsgästernas omhändertagande.¹⁰⁵ Medlemmarna i hennes församling hade tydligen ett grundmurat förtroende för sin ledarinna eller underordnade sig av andra skäl hennes regemente.

¹⁰⁵ Strindberg 1925, s. 32 f.; Herlenius 1925, s. 103.

År 1877 drabbades mor Anna av ett slaganfall, som berövade henne talförmågan. Hon avled den 3 januari 1879. Döden kom som en befriare ur ett långt lidande. Med hennes bortgång gick en märkvärdig kvinna ur tiden. På många håll, inte endast bland kyrkans prästerskap, uppfattades hon som en stridslysten separatist utan förmåga att se saker och ting från mer än ett håll. Hennes väldokumenterade utfall mot kyrkan och dess tjänare präglades av en oförsonlighet som varade livet ut. Andra såg i mor Anna ett Guds språkrör, som fick leda många ur syndens mörker till andlig frigörelse. Enligt hennes tidigaste livsskildrare Johan Hörnell var hon medveten om att hon inte var felfri i sitt agerande. Han medger att även medlemmar i hennes församling hade önskat att hon vid somliga tillfällen visat större saktmodighet.¹⁰⁶ I Hörnells skrift finns även följande karakteristik av mor Anna fram till den dag sjukdomen drabbade henne: "Hon hade en god helsa, men en tung kropp och ett häftigt lynne."¹⁰⁷

Församlingen efter mor Annas död

När mor Anna på grund av sjukdom inte längre kunde leda sin församling blev Olof Petter Johansson hennes efterträdare. Han avled dock efter en kort tid och efterträddes av den nyss nämnde Johan Hörnell, som var torpare i Lövsjö i Själevads församling. Han beskrivs som en "i allo försynt och

¹⁰⁶ Hörnell 1885, s. 25.

¹⁰⁷ Ibid, s. 23.

nobel personlighet”,¹⁰⁸ fast han enligt egen utsago ”icke wiker af från den evangeliskt lutherska kyrkans tro och lära, och erkänner icke statskyrkan wara Kristi kyrka, ty hon bär icke Guds ords Witness derom.”¹⁰⁹ Ansvarig för nattvardens utdelande var Erik Olof Ersson från Nordanås, Själevad. Hörnell avled 1897 och efterträddes av Ersson. Den sistnämnde dog redan år 1900 och församlingens nye ledare blev då torparen Johan Westberg från Komnäs, Själevad. Bonden Jonas Bylund från Myckling, Arnäs, blev hans medhjälpare. Bylund kom att bli annaniternas siste ledare eller föreståndare.¹¹⁰

Under 1880-talet tog Hörnell kontakt med de s.k. nyläsarna i Norrbotten. Ovan har nämnts, att annaniterna redan tidigare haft viss kontakt med läsarna i både Norr- och Västerbotten. Efter mor Annas bortgång kom emellertid den andliga frändskapen mellan läseriet i Nolaskogsområdet och Västerbottens- och Norrbottensläsarna att bli än starkare betonad. Separatisterna i Piteå startade år 1880 tidskriften *Den Lutherske Protestanten*, som genom Hörnells insatser kom att innehålla uppgifter även om annaniterna och deras verksamhet, främst genom hans egna bidrag till tidningens spalter.¹¹¹ Han deltog även i ett stort läsarmöte i Sjulnäs by i Piteå socken 24 och 25 juni 1883, en upplevelse som tydligen gjorde starkt intryck på honom. Han tog initiativ till ett liknande möte i annaniternas bönhus i Högländ, ett möte

¹⁰⁸ Strindberg 1925, s. 38.

¹⁰⁹ Hörnell 1885, s. 26.

¹¹⁰ Ibid, s. 26 f.

¹¹¹ *Den lutherske protestanten* utgavs månatligen åren 1880–1885 av ”riströmmare” i Piteå, dvs anhängare till den tidigare nämnde Johan Riström. Se Fellström 1947, s. 131 f.

med god uppslutning. Vid mötet deltog även några präster från trakten, bl.a. kontraktsprosten Næslund från Arnäs samt några baptistpredikanter. Under mötet kom separatisterna att uttala sig mycket kritiskt mot "gammalläseriet", som – enligt deras mening – inte minst företräddes av C. O. Rosenius och dennes meningsfränder bland präster och lekmän. Rosenius brukar i vanliga fall räknas som en av de främsta företrädarna för nyevangelismen. Detta innebar att annaniterna tog avstånd även från Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen (EFS), som var det främsta organisatoriska uttrycket för rosenianismen. Motsvarande kritik mot EFS återfanns i Piteläsarnes tidskrift. EFS-kolportören Jan Ersson berättar i sina rapporter till EFS från 1860-talet att han mötte motstånd från annaniterna.¹¹² Däremot tog prästerna i Nolas kogsområdet tacksamt emot EFS-kolportörernas insatser under denna period.¹¹³

Annaniternas antal kom att ständigt minska efter mor Annas död. I början av 1900-talet blev deras mötestillfällen allt glesare. När rörelsen förlorat sin styrka och stod inför sin upplösning kom de kvarvarande medlemmarna, trots sin tidigare kritiska hållning, att närma sig EFS. Man upplät även Annakyrkan för EFS-predikanter. Den som från EFS sida betydde mest för att bryta annaniternas motstånd anses ha varit predikanten Adrian Norman. Enligt samtida skildringar företrädde han en klar evangelisk förkunnelse

¹¹² Kolportör är synonymt med en kringresande bokförsäljare eller nyhetsspridare.

¹¹³ Gidlund 1955, s. 138 ff.

och ägde dessutom "ett fridsamt väsen".¹¹⁴ Annaniternas sista möten i Annakyrkan ägde rum under påsken 1917. EFS-föreningen på orten fick överta Annakyrkan år 1925¹¹⁵. EFS-föreningen sålde bönhuset år 2000, som då övergick till privat ägo, men uppläts även därefter en följd av år för gudstjänster. De härbärgen och det stall som fanns på kyrkotomten är sedan länge borta. En rad inventarier från "mor Annas" tid har funnits kvar i Annakyrkan fram till 2010, då somliga överfördes till Arnäs hembygdsgård, bl. a. den stol hon brukade sitta i under gudstjänster och bikt och det ovan nämnda orgelharmoniet. Även "mor Annas" Bibel och den Lutherpostilla som användes vid samlingarna har placerats i hembygdsgården. De nattvardskärl som församlingen använde förvaras på EFS distriktsexpedition.

¹¹⁴ Wikmark 1952, s. 515 ff. I ett bevarat blad, förvarat hos Edv. Johansson, Högländ, Arnäs, anges en rad symöten som anordnades i skilda byar och att kollekterna lämnades till EFS hednamission.

¹¹⁵ I samband med en renovering 1937 lämnade Hanna Lindmark, grundaren av Margaretaskolan, ett bidrag på 5 000 kronor till arbetet, i dagens penningvärde motsvarande ca 110 000. Hanna var född och uppväxt i Arnäs och hade under sin barndom fått följa sin far, själv annanit, på möten i Annakyrkan (beträffande Hanna Lindmark se Ewonne Winblad, *Frälst, förmögen, förskingrad: historien om Hanna Lindmark och Margaretaskolan*, Stockholm 2007).

Annaniternas folkskola

Till sist skall nämnas den folkskola som annaniterna drev under en följd av år (1873–1880). Några medlemmar ville göra en praktisk insats inte minst till hjälp för de barn som hade lång skolväg. Skolan blev ambulerande och undervisningen bedrevs turvis i byarna Banafjäl i Grundsunda församling, i Myckling, Sörälvsjö och Nygård i Arnäs församling, i Västerhus och Komnäs i Själevads församling samt i Drömme i Sidensjö församling. Undervisningen pågick 8 à 9 veckor på varje plats. Skoldagen omfattade fem till sex undervisningstimmar. En utbildad lärarinna anställdes. Hennes årslön uppgick till 300 kronor. Elevavgiften var satt till 25 öre per vecka. Lärarinnan blev mycket avhållen av sina elever. De flesta eleverna kom från hem som inte tillhörde annaniterna, vilket inte heller lärarinnan gjorde. Elevantalet ska i genomsnitt ha uppgått till 25–30 barn. Undervisningen skedde utan direktiv från annaniterförsamlingen. I skolans undervisning fick barnen lära sig psalmer ur 1819 års psalmbok, den ovan nämnda "wallinska psalmboken".¹¹⁶ Som vi sett användes den aldrig vid annaniternas möten. Skolan fick ampla lovord av prästerna, men den upphörde 1880 av ekonomiska skäl.¹¹⁷

¹¹⁶ *Den svenska psalm-boken, af konungen gillad och stadfästad, år 1819* [den s.k. "Wallinska psalmboken"], Stockholm 1821.

¹¹⁷ Beträffande denna skola se Strindberg 1925, s. 34 ff. Se även Herlenius 1925, s. 106.

Slutord

Annaniterna var en församling av främst bönder och torpare och deras familjer. Köpingen Örnsköldsvik verkar ha varit helt oberörd av annanitismen. Man kan utifrån ett religions-sociologiskt perspektiv ställa frågan om rörelsen även kan ses som en form av proteströrelse mot de förändringar av samhället som var på gång även i norra Ångermanland vid 1800-talets mitt.¹¹⁸ I sådana fall var annaniterna en bland många strömningar som ville slå vakt om det bestående. Att lekmän och därtill en kvinna uppträdde som religiösa ledare i öppen konflikt med såväl kyrklig ordning som borgerlig lagstiftning kan samtidigt ses som en demokratisk strävan att dela makten med de grupper som sedan gammalt dominerat samhället. Kyrkan sågs som en del av denna överhet och blev därför föremål för opposition och kritik.¹¹⁹ Kyrka och samhälle utgjorde en enhet, som åtskildes först i och med kommunallagarna 1862. Då inrättades borgerliga kommuner vid sidan om de kyrkliga. Kyrkans roll i samhället förblev dock stark även efter denna lagändring, inte minst på skolområdet.

Inledningsvis nämndes att forskare i nutid ofta tycker sig finns klara samband mellan socio-ekonomiska faktorer och religiösa rörelser. Här ställs endast frågan om sådana sam-

¹¹⁸ Jämför här Fellström 1947, s. 83 om väckelsen i Västerbotten.

¹¹⁹ Jfr Fellström 1947, s. 83, där han skriver angående de väcktas inställning till rådande förhållanden: "Man ville komma ur det andliga omyndighetstillstånd, vari prästerna försökt hålla lekmännen. Det gällde att kämpa mot tvångslagstiftning och för ökad församlingsfrihet."

band kan finnas även när det gäller den religiösa utvecklingen i Nolaskogsområdet. Ett klart svar skulle emellertid fordra en djupare analys av den skildrade utvecklingen än vad som ryms i denna uppsats.

Som framgått av framställningen ovan var annaniterna inte den enda religiösa rörelsen med speciella drag i Nolaskogsområdet. Här fanns i början av 1800-talet även roparrörelsen med sina extatiska inslag, den inomkyrkliga brandellska väckelsen och den separatistiska rörelsen omkring Olof Huss i Grundsunda socken. Senare under 1800-talet kom baptismen och slutligen Evangeliska-Fosterlandsstiftelsen, som i hög grad kunde anknyta till arvet från den brandellianismen. Med tiden fick även nyare samfund fotfäste i området. Nolaskogsbygden kom att genomsyras av religiös påverkan av rörelser med delvis skilda budskap och praxis. Det vanliga församlingslivet utgjorde dock huvudfåran i samhället. Kyrkohistoriskt utgör Nolaskogsbygden ett spännande och lärorikt forskningsfält.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Edvin Johanssons arkiv, Högland, Arnäs:

Kassabok från Evangelisk-Lutherska frikyrkan (Annaniterna) 1890–1911.

Kopia av lagfartshandling utfärdad vid lagtima vintertinget med Arnäs tingslag, "å tingsstället i Norrsvedje den 25 augusti 1894".

Internet

Saob.se, art. om "barnaskrap", hämtat 2024-01-17

Saol.se, art. om "gärningslära", hämtat 2024-01-17.

Litteratur

Den svenska psalm-boken, af konungen gillad och stadfästad, år 1819 [den s.k. "Wallinska psalmboken"], Stockholm 1821.

Ericsson, Tom & Harnesk, Börje, *Präster, predikare och profeter: läseriet i övre Norrland 1800–1850*. Gideå 1994.

Fellström, Karl A., *Från fromhetslivet i Skelleftebygden: en historisk översikt*, Luleå 1947.

Gelfgren, Stefan, "Teoretiska perspektiv på den norrländska väckelsen" i Daniel Lindmark (red.), *Ingångar till norrländsk kyrkohistoria*, Umeå 2010.

Gidlund, Martin, *Kyrka och väckelse inom Härnösands stift från 1840 till omkring 1880*, Uppsala 1955.

Gladh, Henrik, "En roparerörelse i Ångermanland på 1830-talet" i *Kyrkohistorisk årsskrift* 1945.

Gladh, Henrik, *Lars Wilhelm Henschen och religionsfrihetsfrågan till 1853*, Uppsala 1953.

Hasselberg, Carl J. E., *De tidigaste extatiska väckelserörelserna i södra Norrland*, Örnsköldsvik 1928.

Herlenius, Emil, "Anniterna i Ångermanland" i *Från ådalar och fjäll* 1925.

Holmgren, John, *Norrlandsläseriet: studier till dess förhistoria och historia fram till år 1830*, Stockholm 1948.

- Hörnell, Johan [H-n, J.] *En kort berättelse om "Mor Annas" lif och verksamhet i Norra Ångermanland samt hennes församlings uppkomst, utveckling och närvarande ställning, Härnösand 1884 [1975].*
- Isaksson, Olov, *Historien om Bishop Hill, Stockholm 1995.*
- Jansson, Torkel, *Adertonhundratalets associationer: forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer cirka 1800–1870, Uppsala 1985.*
- Kyrko-handbok, hwaruti stadgas, huru gudstjensten i swenska församlingar skall behandlas. Öfversedd, förbättrad och tillökt, samt med kongl. maj:ts nådiga bifall af rikets ständer antagen wid riksdagen i Stockholm år 1809, Norrköping 1811.*
- Lindblom, Jacob Axelsson (red.) & Olof Svebelius, *Doct. Mårt. Luthers lilla cateches, med förklaring af doct. Ol. Swebilius. På kongl. maj:ts nådiga befallning öfversedd, Stockholm 1811.*
- Lundberg, Ove & Axenström, Karl-Eric (red.), *Örnsköldsvik 100 år: 1894–1994, Örnsköldsvik 1993.*
- Lundqvist, Karl Axel, *Från prästoälde till lekmannastyre: Evangeliska fosterlands-stiftelsen i Skelleftebygden speglad i riksperspektiv, Skellefteå 2008.*
- Lundqvist, Karl Axel, *Organisation och bekännelse: Evangeliska Fosterlands-stiftelsen 1890–1911, Stockholm 1977.*
- Lundkvist, Sven, *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920, Stockholm 1977.*
- Lundkvist, Tyko, m.fl., *Hembygdsboken: Nordmalings och Bjurholms socknars historia, Umeå 1962.*
- Rutström, Anders Carl, *Sions nya sånger, Köpenhamn 1778.*
- Sandewall, Allan, *Separatismen i Övre Norrland 1820–1855, Uppsala 1952.*
- Sandewall, Allan, *Separatismen i Övre Norrland efter 1855, Uppsala 1954.*
- Sions sånger 1, Stockholm 1743.*
- Sions sånger 2, Stockholm 1745.*
- Strindberg, J, *Annaniterna i norra Ångermanland, Örnsköldsvik 1925.*

- Söderberg, Kjell, *Den första massutvandringen: en studie av befolkningsrörlighet och emigration utgående från Alfta socken i Hälsingland 1846–1895*, Umeå 1981.
- Tafvelin, Thore & Lundmark Gustaf, *Ut i all världen: Evangeliska Fosterlands-stiftelsens mission i Afrika och Asien 1866–1973*, Stockholm 1974.
- Tafvelin, Thore, "Skomakarpojken som blev Själevads herde: om Carl Johan Holms liv och verksamhet" i *Oknytt* 2023.
- Tirén, Olof, *Skriftväxling mellan Läsare och en prest: utgifven till belysning af de tänkesätt, läsarena hysa om presta-embetet, med bifogad wederläggning*, Sundsvall 1846.
- Wikmark, Gunnar, *Pehr Brandell och läseriet i Ångermanland under förra hälften av 1800-talet* [Prästmötesavhandling], Stockholm 1952.
- Wikmark, Gunnar, *Pehr Brandell och brandellianerna: en kyrklig linje i 1800-talets norrlandsläseri*, Stockholm 1960.
- Wikmark, Gunnar, *Kyrkan och Fosterlandsstiftelsen genom hundra år*, Stockholm 1968.
- Wikmark, Gunnar, "Sveriges första baptistdop" i Carl-Ivar Melin & Charlie Wedin (red.), *Kyrka Bygd och Folk: Mo kyrka 150 år – en bok utgiven av Mo kyrkoråd*, Moliden 1980.
- Winblad, Ewonne, *Frälst, förmögen, förskingrad: historien om Hanna Lindmark och Margaretaskolan*, Stockholm 2007.

JOHAN BRÄNNSTRÖM

Högen, ett försvunnet fornminne i Stöde?

Boplatslämningar och gravhögar visar att det under järnåldern fanns en bofast befolkning i Stödebygden. Inom Stöde socken finns 52 registrerade högar. Den mest kända är den s.k. Signhilds hög¹, belägen i Skjulsta, på norra sidan Stödesjön. Högen grävdes ut 1958 och innehöll en mängd intressanta fynd. Häktesspännen med agraffer, spelbrickor och tärningar av ben samt en ring av brons, för att nämna några. Utifrån dessa lämningar torde gravhögen kunna dateras till omkring 500 e. Kr.²

Fanbyn, på södra sidan Stödesjön, anses vara en av socknens äldsta byar.³ Trots det är antalet registrerade forn lämningar inom byn överraskande litet. I grannbyarna Öckne och Gräfte finns flera högar. Även i Fanbyn, på östra sidan om Fanbyån, finns två högar, en stensättning och en husgrundsterrass. Dessa ligger på fastigheterna Fanbyn 8:7

¹ Riksantikvarieämbetet, Fornsök, RAÄ-nummer Stöde 198:1.

² Lars Wilson, *Fornlämningar och byar i Stöde*, odaterat manuskript (omkring 2007), Medelpadsarkiv.

³ David Palm, "Bygden kring Stödesjön" i *Ålsta, Medelpads folk-högskolas elevförbunds årsskrift*, Sundsvall 1940, s. 34 ff.

samt 8:30.⁴ Denna gamla boplats ligger en bit utanför byns nuvarande kärnområde som är beläget väster om ån.

Med reseanslag från Kungl. Vitterhetsakademien företog amanuensen Karl Sidenbladh antikvariska inventeringar i Medelpad 1868.⁵ Han noterade de båda omnämnda gravhögar. I den ena högen, som Sidenbladh lät undersöka, anträffades en eldslagningssten. Den andra högen var förstörd och endast spår fanns kvar av den.⁶

Omkring hundra år tidigare, 1769, skrev komminister Nordenström, bosatt i Fanbyn, att byn "hyser åtskilliga högar, ja ock där nu skog är, som man jämwäl träffar grunder af eldstäder o. m. s. på utmarken, til bewis at folk tillförene bodt här och där."⁷

Under järnåldern begravde man, i de flesta fall, sina döda i direkt anslutning till gården.⁸ Att en gård har legat på den plats som Sidenbladh antecknade går att fastlägga. Men var har då alla de andra gravhögar tagit vägen?

Ett i sammanhanget intressant bynamn är *Högen*. Byn förekommer i Stödes mantalslängder 1642–1660.⁹ Därefter kom byns två gårdar att uppgå i Fanbyn. Högen måste ursprungligen ha varit en ensamgård, som delats upp i två

⁴ Riksantikvarieämbetet, Fornsök, RAÄ-nummer Stöde 10:1, 10:2, 10:3, 10:4.

⁵ Arvid Enqvist, *Äldre systematiska inventeringar av Medelpads fornminnen*, Sundsvall 1943, s. 18.

⁶ *Ibid*, s. 74.

⁷ Magnus N. Nordenström, *Utkast till beskrifning öfver Stöde socken vid Medelpads södra ådal belägen*, Stockholm 1894 (Faksimil Umeå 1990), s. 65.

⁸ Per H. Ramqvist, *Högom*, Stockholm, 1990, s. 15.

⁹ Riksarkivet, Mantalslängder 1642–1820, Västernorrlands län.

gårdar före 1535.¹⁰ Dessa utgör i dag stamfastigheterna Fanbyn 7 och 8.¹¹ Av dessa två torde Fanbyn 7 vara den äldre. Åtminstone indikerar gårdarnas bomärken det.¹² Märket för Fanbyn 7 har formen av en spade.¹³ Märket för Fanbyn 8 har tre bistreck tillagda den ursprungliga formen. Fanbyn 7 ligger kvar på sin gamla tomt medan Fanbyn 8 flyttades cirka 70 meter norrut i samband med laga skifte på 1840-talet.¹⁴

¹⁰ Enligt hjälpskattelängden för Medelpad 1535 bestod Högen av två gårdar. Under 1600-talets senare del uppstod gårdsnamnen "Lassa höja" (Larshögen) och "Massa höja" (Matshögen) efter den tidens innehavare.

¹¹ Fanbyn 7 och 8 har i dag fastighetsbeteckningarna 27:1 och 7:93. Från Fanbyn 7 har den kända Gulliksläkten sitt ursprung.

¹² Valter Bergsten, *Bomärken i Medelpad*, Sundsvall 1981, s. 142. Även märket för Fanbyn 10, granngård till Högen, har ett intressant märke. En hög med ett kors på toppen. Detta bomärke började användas under 1660-talet, då en ny ägare, knekten Sjul Jönsson, tillträdde fastigheten.

¹³ Johannes Nahlén, "Egna märken. Om bomärken och märkes-samling" i *Tre kulturer. Medlemsbok för Johan Nordlander-sällskapet*, Umeå 1992, s. 69.

¹⁴ Lantmäterisstyrelsens arkiv, akt 22-stö-63.

Bild 1. Utsnitt av bykarta, 1839. Figuren L = Fanbyn 7, figuren M = Fanbyn 8, som kom att flyttas en bit söderut under laga skifte. Figuren K = Fanbyn 6, en av gårdarna i Övergården. Längst upp på bilden syns Fanbyn 10, Sjursgården. Lantmäteristyrelsens arkiv, akt 22-stö-63.

Högen i Stöde har ansetts vara ett naturnamn.¹⁵ Området ska alltså ha fått sitt namn av dess läge. Sett från sjösidan kan området förvisso anses ligga på en liten höjd. Gårdarna

¹⁵ Johan Nordlander, "Medelpads äldre bynamn. Försök till tolkning" i Johan Nordlander, *Norrländska samlingar 1-6*, Stockholm 1903 (Faksimil Umeå 1990), s. 243.

ligger dock inte högre än stamfastigheterna söder om Högen.¹⁶

Bynamn med förleden *Hög-* förekommer på flera platser i Medelpad. I både Högom i Selånger och Högen i Njurunda finns gravfält. Högom i Skön har högar och detsamma gäller Högen i Timrå. Höge i Indal har haft högar, som lär ha grävts bort vid ett kapellbygge under 1890-talet.¹⁷ Ett utgods under Målsta i Tuna har tidigare kallats *Högen*.¹⁸ Tre högar har tidigare funnits på området. Sannolikt grävdes dessa bort någon gång mellan 1829 och 1868.¹⁹ I ovan anförda fall måste gravhögarna varit namngivande för byar och utgods.

Endast ett av Medelpads gamla bynamn avviker från detta mönster, *Högland* i Ljustorp. Efterledet *-land* indikerar att det är terrängen som åsyftas. Namnet anses komma av byns påfallande höga läge.²⁰ Några gravhögar har inte anträffats inom byns område.

Sammantaget pekar det mot att även *Högen* i Stöde har fått sitt namn av gravhögar. De högar som Nordenström antecknade 1769 verkar ha försvunnit. Många högar har

¹⁶ De två närmaste stamfastigheterna söder om Högen kallades *Övergården* i mantalslängderna 1642–1684. Ett prepositionsnamn som förutsätter en tidigare bebyggelse belägen "nedanför". I detta fall avses rimligen bebyggelsen norr om Övergården, Högen eller stamfastigheten Fanbyn 10, "Sjurs".

¹⁷ Riksantikvarieämbetet, Fornsök, RAÄ-nummer Indal 29:1, Njurunda 218:1, Selånger 1:1, Skön 54:1, Timrå 8:3.

¹⁸ Lantmäteristyrelsens arkiv, akt X65-18:1

¹⁹ Riksantikvarieämbetet, Fornsök, RAÄ-nummer Tuna 249:1.

²⁰ Riksantikvarieämbetet, Fornsök, RAÄ-nummer Ljustorp 99:1. Höge upptogs som en egen by i hjälpskattelängden 1535. Numera betecknar namnet gården Väster-Frötuna 8:9.

förstörts genom åren, genom att de plöjts över, schaktats bort eller plundrats.

Sommaren 1829 inventerade prästen N. J. Ekdahl fornminnesbeståndet i Medelpad.²¹ De två numera registrerade gravhögarna i Fanbyn uppmärksammades inte vid det tillfället. Redan då kunde Ekdahl räkna till ett 40-tal bortodlade gravhöggar inom landskapet. Ekdahl noterade också att det fanns en levande föreställning att jord från högarna gynnade åkrarna och gav större skördar. Myllan från högarna blandades med gödseln och spreds ut på odlingsmarkerna.²² Förstörelse av gravhöggar har alltså gamla anor.

Bild 2. Högens bomärken. Högens bomärken. Fanbyn 7 har formen av en spade. Fanbyn 8 har utgått ifrån det föregående märket. (Valter Bergsten, *Bomärken i Medelpad*, Sundsvall 1981, s. 142.)

²¹ Enqvist 1943, s. 9.

²² Klas-Göran Selinge, *Västernorrlands förhistoria. Järnålderns bondekultur i Västernorrland*, Stockholm 1979, s. 175.

På 1970-talet uppskattades att nära 21 % av gravhögarna i Medelpad var helt bortodlade. Utplånandet av gravhögar kan ha varit kraftigast under 1800- och det tidiga 1900-talet, då jordbruket intensifierades och befolkningsutvecklingen var hög.²³ Området strax väster om Högen, Hammarn, blev tidigt ett centrum för handel och hantverk på den södra sidan av Stödesjön. Markerna har därför flitigt exploaterats. I slutet av 1950-talet bebyggdes byns gamla moderåker, i Högens direkta närhet, med egnahem.²⁴ En intressant uppgift kom från Lars Westling, tidigare innehavare av Fanbyn 7. När han kom till gården vid årsskiftet 1959/1960 fanns det mycket sprängsten på tomten och håligheter i marken.²⁵ Kanske sprängdes och schaktades gårdstomten i samband med nybyggnation omkring 1895.²⁶

Sett till dagens landskapsbild, kan Högen inte sägas ligga högre än omgivande bebyggelse. Medelpadiska bynamn innehållande *Hög* har med ett undantag namngivits efter fornlämningar. Namngivningsskicket synes ha fordrat en eller flera gravhögar. Att även byn Högen i Stöde fått sitt

²³ Selinge 1979, s. 174, ff.

²⁴ Området kallas *Skuldåkra* med anledning av att egnahemsbyggarna skuldsatte sig när de byggde nytt.

²⁵ Lars Westling, f. 1931. Muntlig uppgift 2022-05-03.

²⁶ *Sveriges bebyggelse. Landsbygden: statistisk-topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd. Landsbygden. D2. Holms, Indals, Lidens, Ljustorps, Selångers, Stöde och Sättna socknar*, Uddevalla 1949, s. 534. Troligtvis lät Lars Edlund riva den gamla mangårdsbyggnaden och uppföra det hus som ännu finns kvar. Före honom hade en tidigare ägare, handlanden Johan Mikaelsson, 1885 låtit avstycka den gamla gårdstomten från det övriga hemmanet. Se Lantmäteristyrelsens arkiv, akt 22-stö-138.

namn efter någon av de åtskilliga gravhögar som Nordenström såg under 1700-talet verkar därmed rimligt.

Den namngivande högen kan ha varit försvunnen redan 1829, när Ekdahl gjorde sina fornminnesundersökningar i Stöde. Måhända är Högens äldsta bomärke, spaden (se bild 2), betecknande för vad som skett under seklernas gång.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet <sok.riksarkivet.se/mantalslangder>

Mantalslängder, Västernorrlands län 1642, 1684.

Riksantikvarieämbetet, Fornsök <<https://app.raa.se/open/fornsok/>>

RAÄ-nummer:

Indal 29:1

Ljustorp 99:1

Njurunda 218:1

Selånger 1:1

Skön 54:1

Stöde 10:1, 10:2, 10:3, 10:4, 198:1

Timrå 8:3

Tuna 249:1

Lantmäteristyrelsens arkiv

<<https://www.lantmateriet.se/sv/kartor/vara-karttjanster/Historiska-kartor/Arkiven-som-ingar/Lantmateristyrelsens-arkiv---LMS/>>

Akt 22-stö-63. (1843-12-22)

Akt 22-stö-138

Akt X65-18:1

Medelpadsarkiv

Minnen- och manuskriptsamlingen

Wilson, Lars, "Fornlämningar och byar i Stöde", odaterat manuskript (omkring 2007).

Litteratur

Bergsten, Valter, *Bomärken i Medelpad*, Sundsvall 1981.

Enqvist, Arvid, *Äldre systematiska inventeringar av Medelpads fornminnen*, Sundsvall, 1943.

Nahlén, Johannes, "Egna märken. Om bomärken och märkessamling" i *Tre kulturer. Medlemsbok för Johan Nordlander-sällskapet*, Umeå 1992.

Nordenström, Magnus N., *Utkast till beskrifning öfver Stöde socken vid Medelpads södra ådal belägen*, Stockholm 1894 (Faksimil Umeå 1990).

Nordlander, Johan, "Medelpads äldre byanamn. Försök till tolkning" i Johan Nordlander, *Norrländska samlingar 1-6*, Stockholm 1903 (Faksimil Umeå 1990).

Palm, David, "Bygden kring Stödesjön" i *Ålsta. Medelpads folkhögsskolas elevförbunds årsskrift*, Sundsvall, 1940.

Ramqvist, Per H., *Högom*, Stockholm 1990.

Selinge, Klas-Göran, *Västernorrlands förhistoria. Järnålderns bondekultur i Västernorrland*, Stockholm 1979.

Sveriges bebyggelse. Landsbygden: statistisk-topografisk beskrivning över Sverige städer och landsbygd. Landsbygden. D2. Holms, Indals, Lidens, Ljustorps, Selångers, Stöde och Sättna socknar, Uddevalla 1949.

Muntliga källor

Westling, Lars, f. 1931. Tidigare innehavare av Fanbyn 7, Larshögen.

HANS K:SON BLOMQUIST & ANN SIGFRIDSSON

Umebygdens barnhem och något om barnen som vistades där 1937–1950

Åren från mitten på 1930-talet och framåt var en dynamisk period i hela världen. Alla berördes – även barnen. Samhällets syn på barn har förändrats över tid och barns vistelse på barnhem har ifrågasatts. Vi har valt att beskriva förhållanden vid inskrivning, vistelse och utskrivning från ett upptagningshem för tillfällig vård av barn i Västerbotten under perioden 1937–1950.

Bakgrund

Förr var fattiga barn en angelägenhet framför allt för enskilda och kyrkan. På 1600-talet blev de fattiga barnen även intressanta för statsmakten, då man ville administrera befolkningen. Med tiden tillkom också allt fler barnhus för fattiga och värlösa barn i olika åldrar.¹ År 1785 gick två

¹ Louise Lönnroth, "Översikt över fattigvårdens utveckling i Sverige med speciell inriktning på omsorg om fattiga barn från 1600-talet till

barnhus i Stockholm samman och öppnade en större institution som fick namnet *Allmänna barnhuset*. Där tog man emot många barn från späda ålder och uppåt. Eftersom spädbarnsdödligheten på barnhusen var hög och långa anstaltsvistelser inte ansågs bra för barn försökte man i ökande omfattning placera omhändertagna barn i fosterhem.²

Kommunerna hade enligt 1871 års fattigvårdsförordning ansvar för barns omvårdnad. Det skedde via fattigvården genom utackordering, intagning på någon kommunal anstalt eller genom ekonomiskt understöd.³ Så kallade fattig- och barnauktioner till lägstbjudande förbjöds år 1918.⁴

Den första lagstiftning med inriktning speciellt på barn tillkom år 1902.⁵ Från och med 1903 var det stipulerat att det skulle finnas antingen en särskild barnavårdsnämnd i varje skoldistrikt eller så skulle skolrådet eller skolstyrelsen fungera som sådan.⁶ Enligt lag gällande från år 1918 skulle en gravid ogift kvinna anmäla till barnavårdsnämnden före nedkomsten att hon väntade barn. En s.k. barnavårdsman

1847" i Anne Banér (red.), *Ur barndomens historia*, Stockholm 1995, s. 89–104.

² SOU 1965:55, *Barnanstaltsutredningens betänkande 2, Barn på anstalt*, Stockholm 1965, s. 13 f.

³ Sven Ingemar Olofsson, *Umeå stads historia 1888–1972*, Umeå 1972, s. 266.

⁴ Anna Meeuwisse & Hans Swärd, "Fattigauktionernas reella och symboliska betydelse" i Hans Swärd (red.) *Bedöma och åtgärda fattigdom: Om välfärdens skiljelinjer och samhällets yttersta skydds nät*, Lund 2018, s. 211–223.

⁵ SOU 1965:55, s. 19.

⁶ SFS 1902:67, *Lag angående uppfostran åt vanartade och i sedligt avseende försummade barn*, §2.

tillsattes för varje enskilt barn som föddes utanför äkten-
skapet, vilken bland annat skulle utreda faderskapet och
även tillse att barnet fick vederbörlig vård.⁷

En ny lag 1924 om samhällets barnavård gav de nu
obligatoriska barnavårdsnämnderna ansvar för skydds-
uppfostran av misshandlade och vanvårdade barn,
sambhällsvård åt nödställda, sjuka och värlösa barn samt
kontroll av fosterbarnsvården. Länsstyrelsen skulle god-
känna barnhemmen.⁸ Ansvaret för barnavårdsnämnden,
som tidigare varit kyrkokommunalt, överfördes till de
borgerliga kommunerna.⁹

I början av 1940-talet ökade behovet av barnhemsplatser
bland annat till följd av en kraftig ökning av antalet födda
barn, inflyttning till städerna och ökat antal förvärvs-
arbetande kvinnor. Genom en lagstiftningsreform år 1945
fick landstingen huvudmannaskapet för barnhemsvården
och det utgick statsbidrag för anläggnings- och drift-
kostnader till de barnhem som ingick i barnhemsplanen.¹⁰

Barnhem i Västerbotten

Som nämnts hade kommunerna ansvar för barns omvårdnad
från 1870-talet. I Umeå fanns ingen särskild institution för
barn. I de fall anstaltsplacering var nödvändig placerades

⁷ SFS 1917:376, *Lag om barn utom äktenskap*, §14.

⁸ SFS 1924:361, *Lag om samhällets barnavård*.

⁹ Umeå stadsarkiv, Umeå stad, Barnavårdsnämnden, Arkivhistorik
(otryckt u.å.).

¹⁰ SOU 1965:55, s. 23 f.

barnen på fattiggården. På 1890-talet bildades Umeå barnhemsförening med målsättning att inrätta barnhem. Medel samlades in och år 1908 öppnades ett privat barnhem vid Alvik på Teg.¹¹ Årligen vårdades på barnhemmet mellan 10 och 16 barn fram till år 1912 då verksamheten avvecklades.¹²

Från mitten av 1920-talet startade landstinget ett antal s.k. dispensärbarnhem avsedda för barn från hem där någon hade smittsam tuberkulos.¹³ Under 1940-talet ändrade dispensärbarnhemmen inriktning till spädbarns- och mödrahem, hem för varaktig vård eller upptagningshem för tillfällig vård. Efterhand som behov av sådana minskade lades hemmen ned.¹⁴

Mellan åren 1920 och 1940 kunde "sedligt försummade"¹⁵ och/eller vanartade, ofta stöldbenägna pojkar

¹¹ Olofsson 1972, s 260–267.

¹² Region Västerbotten, Regionarkivet, *Årsberättelser från förste provinsialläkaren i Västerbottens län* för åren 1904–1908, Umeå 1909; *Årsberättelser från förste provinsialläkaren i Västerbottens län* 1909–1913, Umeå 1914.

¹³ Dispensärbarnhem kommer av "dispensär", som är en mottagning för förebyggande och kontroll av sjukdomar t.ex. tuberkulos.

¹⁴ Region Västerbotten, Regionarkivet, Barnhem allmänt kringmaterial D:1, Flik A, Marie Öhman & Ulla Westermark, "Historik över Västerbottens läns Barnhem – En socialhistorisk och socialrättslig studie", bilaga 38, opublicerat studentarbete i Rättskunskap, särskilt förvaltningsrätt, Institutionen för social linje, Umeå universitet, ht 1978.

¹⁵ "Sedligt försummad av sina föräldrar" tycks enligt lagen (SFS 1902:67, §1) ha inneburit "en risk för att bli vanartad" (missanpassad) (se Jessica Karlsson, "Den ideala barndomens avvikare: Nyköpings barnavårdsnämnds tillämpande av 1902 års vanartslag 1907–1916 ur ett maktperspektiv", magisteruppsats från Lärarprogrammet i Norr-

omhändertas av barnavårdsnämnd och placeras på Stenfors skyddshem i Änåset.¹⁶

Västerbottens läns barnavårdsförbund

År 1933 bildade flertalet av länets barnavårdsnämnder *Västerbottens läns barnavårdsförbund*, i vars uppgifter bland annat ingick att starta och driva barnhem och att arbeta med fosterbarnsvården.¹⁷ Både Umeå stadsfullmäktige och Västerbottens läns landsting överlämnade sina barnhemsfonder till Barnavårdsförbundet.

Barnavårdsnämnden i respektive barns hemkommun tog beslutet rörande skyddsuppfostran och samhällsvård. Förutom nämnderna kunde sjukvården och i enstaka fall föräldrar aktualisera inskrivning på barnhemmet. Barnavårdsförbundet anställde från starten år 1933 Elisabet Svanström som barnavårdsombud. År 1945 övergick tjänsten till länsstyrelsen och benämndes barnavårdsassistent.¹⁸

köping, Institutionen för samhälls- och välfärdsstudier – ISV LiU, Norrköping. 2006, s. 3).

¹⁶ Hans K:son Blomquist, "Skyddshemmet på Stenfors gård för vanartiga pojkar" i *Läkartidningen*, nr 24 2023.

¹⁷ Folkrorelsearkivet i Västerbotten, Västerbottens läns socialvårdsförbund, Protokoll A:1 (1932–1969), Konstituerande förbundsstämma 1933-02-15.

¹⁸

<<https://sok.riksarkivet.se/nad?Sokord=Barnav%C3%A5rdskonsulentens+v%C3%A4sterbotten&EndastDigitaliserat=false&BegransaPaTitelEllerNamn=false&AvanceradSok=False&typAvLista=Standard&page=1&postid=Arkis+8E55ADC5-6143-438C-91BB->

Barnavårdsförbundets medlemmar erlade årsavgift samt betalade vårdavgift för placerade barn. Från och med 1 juli 1938 var avgiften under de första sex månaderna en krona per dag.¹⁹ Kommuner som ej var anslutna hade en högre avgift.²⁰ Avgifterna höjdes senare. Allmänna Barnhuset bidrog till driften samt stod för barnavårdsombudets kostnader fram till mitten av 1940-talet. Därefter erhöll förbundet landstings- och statsbidrag till verksamheten.²¹

Umebygdens barnhem

Umeå barnhem, senare kallat Umebygdens barnhem, var det första som Västerbotten läns barnavårdsförbund byggde. Med bidrag från Allmänna arvsfonden uppfördes detta upptagningshem för tillfällig vård i stadsdelen Öbacka på en landstingstomt nära centrallasarettet vid landsvägen till Holmsund (se bild 1). Huset ritades av arkitekt Denis Sundberg och huvudentreprenörer var byggmästarna J. A. Grahn & J. W. Danielsson, Umeå. Det blev en tvåplansvilla med

6A7E958566DE&tab=post> (historik för Barnavårdskonsulentens i Västerbottens län arkiv, 1935–1963), hämtat 2024-02-12.

¹⁹ Detta motsvarar 32,91 i 2023 års penningvärde, <<https://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/prisomraknaren/>> hämtat 2023-11-23.

²⁰ Folkrorelsearkivet i Västerbotten, Västerbottens läns socialvårdsförbund, Ämnesordnade handlingar F:6 (1936–1968), Umebygdens barnhem, Barnavårdsförbundets styrelseprotokoll 1938-05-06.

²¹ Folkrorelsearkivet i Västerbotten, Västerbottens läns socialvårdsförbund, Protokoll A:1 (1932–1969), Barnavårdsförbundets stämprotokoll 1938–1945.

särskilda rum för spädbarn, flickor, gossar, föreståndarinna, biträde och kokerska. Där fanns också rum för läsläsning och lek (dekorerat av konstnären Kjell Rosén) samt för isolering, liksom matrum, slöjdrum, hygienutrymmen och källare med förråd m.m. Byggnaden hade en altan mot älven och en stor inhägnad tomt.²²

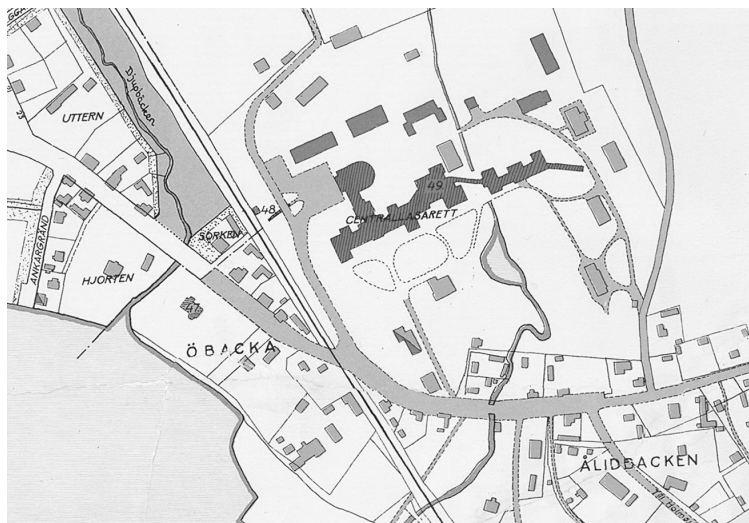

Bild 1. Karta över Umeå stad (beskuren). Sammanställd efter tillgängliga kartor av byggnadskontoret år 1937. På kartan har barnhemmet nr 47 och Öbacka hållplats nr 48. Norra stambanan kom till Vännäs år 1891. Järnvägstrafik Vännäs-Umeå inleddes år 1896 och Umeå-Holmsund år 1922.

²² "Umeå barnhem har invigts", *Västerbottens-Kuriren*, 8 september 1937.

Bild 2. Umebygdens barnhem från älvsidan. Fotograf och årtal ej kända/Västerbottens museum.

Barnhemmet öppnade den 1 augusti 1937. Man erbjöd primärt 15 platser för barn under 16 år, varav högst 5 spädbarn. I mars 1947 byggdes barnhemmet om och antalet platser utökades till 18 motiverat av fler omhändertagna barn i de lägre tonåren. År 1974 avvecklades barnhemmet på Öbacka.²³ Samma år startade Älvbrinkens elevhem, Väst på

²³ Det ursprungliga Umebygdens barnhem är nu rivet och ersatt av stora bostadshus.

stan i Umeå, som hem för barn med rörelsehinder, vilket även nyttjades som barnhem.²⁴

I personalstaten för Umebygdens barnhem ingick förutom föreståndarinnan ett barnbiträde, ibland kallad barnsköterska, samt en kokerska. Man anhöll om och fick personalförstärkning vid behov. Från år 1942 krävdes för att bli föreståndarinna på barnhemmet att vederbörande genomgått Svenska Fattigvårds- och Barnavårdsförbundet kurs för barnhemsföreståndarinnor eller därmed jämförlig utbildning, samt ett av läkare utfärdat friskintyg. Den första föreståndarinnan Ragnhild Risberg (tidigare föreståndarinna på Österjörns barnhem) anställdes 1 augusti 1937 och kom att tjänstgöra t.o.m. december 1943. Hon var sedan tjänstledig för studier från januari 1944 till maj 1945, då hon sade upp sig upp sig och efterträddes av Kristina Markstedt.²⁵ Markstedt hade tjänstgjort som biträdande föreståndarinna från november 1940 och hade vikarierat som föreståndare under Risbergs frånvaro.²⁶

²⁴ Region Västerbotten, Regionarkivet, Barnhem allmänt kringmaterial D:1, Flik A, Marie Öhman & Ulla Westermark, "Historik över Västerbottens läns Barnhem – En socialhistorisk och socialrättslig studie", bilaga 38, opublicerat studentarbete i Rättskunskap, särskilt förvaltningsrätt, Institutionen för social linje, Umeå universitet, ht 1978. Älvbrinkens elevhem låg vid nuvarande Brinkvägen 13 i Umeå.

²⁵ Österjörn är Jörns kyrkby.

²⁶ Folkrorelsearkivet i Västerbotten, Västerbottens läns socialvårdsförbund, Ämnesordnade handlingar F:5 (1936–1968), Umebygdens barnhem.

Barnens situation

Synen på vård och omsorg om barn har förändrats genom tiderna och barns vistelse på barnhem har ifrågasatts.²⁷ Som nämndes inledningsvis var åren från mitten på 1930-talet och framåt en dynamisk period i hela världen. I Sverige genomfördes en rad reformer med sikte på att förbättra situationen för bland annat barn och inom det medicinska området gjordes på 1940-talet framsteg till exempel vad gäller diagnos och behandling av tuberkulos.

Vi bedömer att en redovisning av förhållandena vid inskrivning, under vistelsetiden och vid utskrivning från ett upptagningshem för tillfällig vård av barn i Umeå bör kunna ge en bild av den lokala situationen och vi gör detta som en beskrivande undersökning.

På regionarkivet är bland annat liggare med handskrivna, basala uppgifter om barnen, familjerna, samt orsaker till inskrivningen, placering vid (efter) utskrivning och kortfattade journalanteckningar om barnen, tillgängliga. De är delvis ofullständiga och saknas helt för tiden efter 1952.

Liggarna är förda i kronologisk ordning utan gruppering vad gäller kön, ålder, socialklass, hälsotillstånd, planerad skolgång, utredning eller behandling etcetera. De "medicinska" uppgifterna skrevs av läkare, övriga uppgifter troligen framför allt av föreståndarinnan. Under de senare

²⁷ SOU 2009:99, *Vanvård i social barnavård under 1900-talet: delbetänkande.*

åren fotograferades många av barnen och fotot tillfördes liggaren.²⁸

Via handlingarna summerades förhållanden i anslutning till barnens inskrivning, vistelse på barnhemmet och utskrivning. För att belysa eventuell utveckling valde vi att analysera situationen två år före andra världskriget (1937–1938), två år under krigsåren (1943–1944) och två år efter kriget (1949–1950). För att ge en bild av tidsandan har vi i texten behållit vissa benämningar som idag ibland anses mindre lämpliga.

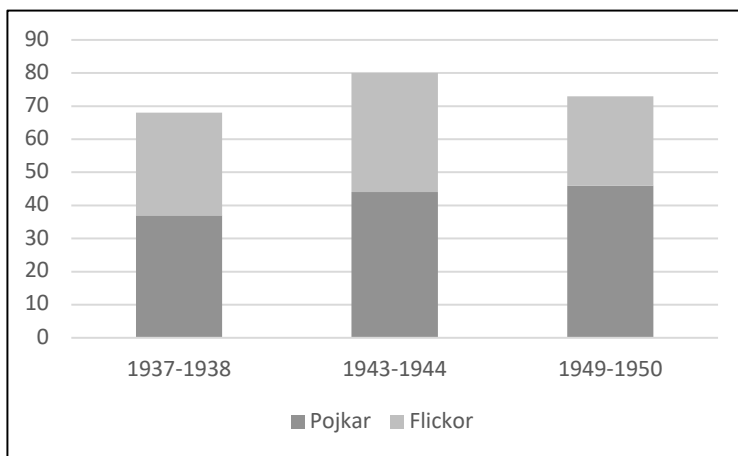
Inskrivning

Barnavårdsnämnden i barnets hemkommun förband sig på ett förtryckt formulär att till Västerbottens läns barnavårdsförbund erlægga stadgad dagavgift så länge barnet var intaget på Umebygdens barnhem och dessutom att:

²⁸ Region Västerbotten, Regionarkivet, Umebygdens barnhem, Liggare D1:1 (1937–1944), D1:2 (1944–1952).

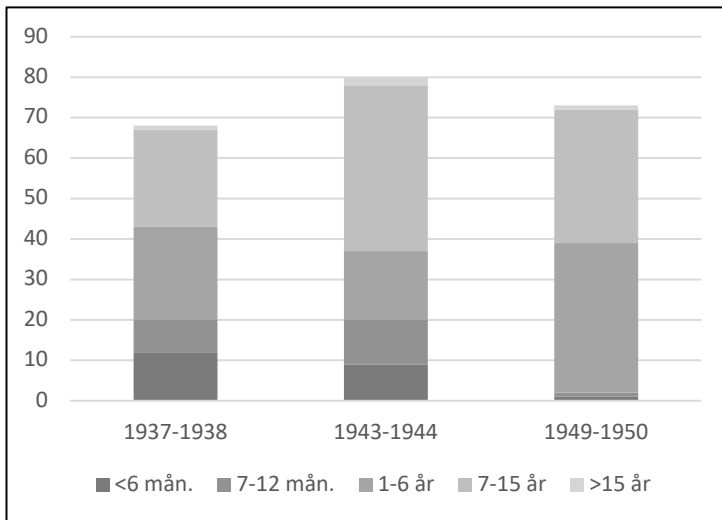
År 1937, det år man öppnade barnhemmet, skrevs det in 22 barn. Totalt skrevs det in 221 barn under de sex år vi analyserat. Det var flest pojkar (se diagram 1), vilka i vår studie utgjorde 57 % av de intagna. Åldrarna varierade (diagram 2). Antalet små barn var få, förskolebarnen relativt många, men framför allt togs det in barn i skolåldern. Det yngsta barnet, blott två dygn gammalt, skrevs in eftersom modern led av en smittsam tuberkulos. Under den tredje undersökningsperioden (1949–1950) ökade antalet äldre barn, men bara ett fåtal var över 15 år.

Diagram 1. Antal flickor/pojkar per tvåårsperiod

Kommentar: Av de totalt 221 inskrivna barnen var 127 pojkar (54, 55 resp. 63 % per tvåårsperiod) och 94 flickor (46, 45 resp. 37 % per tvåårsperiod).

Diagram 2. Åldersfördelning per tvåårsperiod (antal)

Kommentar: Av de totalt 221 inskrivna barnen var 10 % under 6 månader, 9 % mellan 7 och 12 månader, 44 % mellan 7 och 15 år och 2 % över 15 år. Antalet och andelen små barn minskade och antalet och andelen förskolebarn ökade efter kriget.

I liggarna saknas ofta uppgift om vem som följde barnet till barnhemmet vid inskrivningen. Flera barn kom med en eller båda föräldrarna, ibland kom barnet med en representant från ansvarig barnavårdsnämnd eller med barnavårdsombudet, ibland med någon från sjukvården och i enstaka fall kom äldre barn utan följeslagare. Några barn hämtades av personal från barnhemmet och även polishandräkning förekom, men det var sällsynt. Ibland var avståndet från bostaden långt.

Orsakerna till placeringen på barnhemmet varierade. För att få en överblick har vi utifrån liggarens noteringar nedan

placerat barnen i olika huvudgrupper exemplifierade med den dåtida terminologin. Ofta kan det ha varit flera ibland samverkande skäl till åtgärden; nedan anges dock bara det vi bedömer som huvudorsak till placeringen (se även tabell 1 i artikelns bilaga).

A. Otrygga hemförhållanden.

Alkoholism förekom hos ganska många föräldrar, framför allt hos fäder. Flera fäder var dömda till fängelse för bland annat för sedlighetsbrott³⁰ inklusive incest. Annan kriminalitet som foster-fördrivning och stöld noterades också. Noteringar i liggaren som "Pappan var inte snäll" kan tyda på återkommande misshandel. Många familjer var barn-rika, men fattiga och bostäderna både primitiva och trånga och den hygieniska standarden var ofta låg. Sammanlagt 13 föräldrapar hade separerat eller låg under hemskillnad.

B. Sjukdom i hemmet.

Fyra mödrar led av tuberkulos. Hos 17 mödrar och en fader noterades sinnessjukdom. Till gruppen sjukdom har vi också fört föräldrar med imbecillitet (svagbegåvade), debilitet (sinnessjukdom), psykopati och oförmåga att sköta barn. Hit räknades även mödrar med sjukdomar som barnförlamning, reumatiska besvär, postoperativa problem och svår astma.

³⁰ Sedlighetsbrott omfattade vissa sexualbrott, men även annat som hasardspel och olaga brännvinsutskänkning.

C. Förälder avliden.

Under de sex analyserade åren avled 17 mödrar och 5 fäder före barnets inskrivning på barnhemmet. Orsakerna till dödsfallen noterades inte alltid men ibland angavs tuberkulos eller sinnessjukdom, dvs. suicid eller olycksfall.

D. Barn med allvarlig sjukdom/avvikande utveckling.

Två barn hade *hydrocefalus* (så kallad vattenskalle). Indolent, debil och imbecill var några av uttrycken för en intellektuell funktionsnedsättning som tillskrevs några barn. Flera barn hade problem i skolan eller psykiska problem.

E. Barn med avvikande beteende.

Ett antal barn uppvisade mer eller mindre avvikande beteende som t.ex. snatteri, stöld, lögnaktighet, skolk och rymningar från fosterhem.

F. Yrkesverksam ogift mor.

Sammanlagt 63 mödrar (29 %) var ogifta. Ogifta mödrars situation var sårbar. Det kunde vara svårt att både sköta barn och klara försörjningen.

G. Barn placerat på föräldrarnas begäran.

Det förekom att barn skrevs in på begäran av föräldrarna själva, vilket beviljades om det fanns plats. Det gällde t. ex. i avvaktan på giftermål, i fall då modern hade en kortare sjukhusvistelse och då en ut-trottad, gravid moder fick åka på vad som kallades husmorssemester.³¹

H. Ej angiven anledning

I ett antal fall framgick av liggaren ingen klar orsak till placeringen.

³¹ Annika N. Lindqvist, "Husmorssemester" i *Historiskan* nr 3, 2017, s. 66-71.

Kost

Det är både möjligt och troligt att barnen vägdes vid inskrivningen, men vikterna har bara i vissa fall noterats i liggaren. En del barn uppfattades som magra. En pojke behandlades för kraftig övervikt med sköldkörtelmedicinering men framför allt genom diet, vilket medförde att pojkens vikt på relativt sett kort tid reducerades avsevärt. Från och med år 1939 rekommenderades alla förskolebarn extra AD-vitamin genom tillförsel av fiskleverolja³², från 1950 genom AD-droppar. Trots detta var rakit, d.v.s. engelska sjukan, eller med den folkmedicinska beteckningen "riset",³³ inte helt ovanlig och ett av de intagna barnen hade kliniska tecken på bristsjukdomen. På 1940-talet anlades trädgårdsland, vilket ökade möjligheterna att servera grönsaker och bär vid måltiderna. Under kriget infördes ransoneringskort inte bara för vuxna, utan även för barn och kvitton på mottagande av sådana kort för livsmedel återfinns bland handlingarna.³⁴

³² Kungl. Medicinalstyrelsen, *Samling av författningar och cirkulär m. m. angående medicinalväsendet. Ser. A. 1939, Nr 63.*

³³ Lillian Rathje, *Norrländsk folkmedicin: sammanställning av folkmedicinskt arkivmaterial*, Umeå 1983, s. 72–79.

³⁴ Region Västerbotten, Regionarkivet, Umebygdens barnhem, Kassa-böcker G1:1 (1937–1953).

Hälsa och sjukdom

Före eller i anslutning till inskrivningen på barnhemmet blev samtliga barn undersökta av läkare för att säkerställa att de inte uppvisade märkbara sjukdomstecken eller kroppsliga lyten. Någon närmare undersökning av barnens psykiska hälsa finns inte noterad. Vid behov utfördes undersökningar gällande eventuell förekomst av tuberkulos (bekräftades hos ett barn) eller annan smittsam sjukdom och kompletterades med vaccinationer mot tbc och difteri. Personalen lung-röntgades även. År 1946 (året ej inkluderat i denna studie) var intagningen till barnhemmet stängd under fem månader på grund av en gulsotsepidemi.

I likhet med andra barn drabbades vissa av de inskrivna barnen av akuta sjukdomar som kikhosta, påssjuka, röda hund, mässling, vattkoppor, scharlakansfeber och öroninflammation.

Läkare vid barnhemmet var till att börja med stadsläkaren Olof Wählin. Senare hämtades barnläkare från Umeå centrallasarett som Sven Hermansson, Kurt Kajser, Erik Frisell och Kerstin Melin, vilka besökte barnhemmet var eller varannan vecka samt vid behov. Barn som var i behov av slutet sjukvård remitterades till centrallasarettet som år 1938 öppnade en särskild barnmedicinsk avdelning.³⁵ Inget av barnen i de årgångar vi undersökt dog under vistelsetiden på barnhemmet. Angående tandvård hade de remitterande barnavårdsnämnderna skriftligen lovat att stå för "nödig" sådan, vilket några barn även erhöll.

³⁵ Hans K:son Blomquist, "På barnavdelningen 1938" i *Västerbotten* nr 3 2014, s. 10–15.

Tal och språk

Framför allt de yngsta barnen utvecklade under vistelsen på barnhemmet sitt språk och några äldre barn var även specifikt inskrivna för talträning. Med ett undantag finns det inte noterat om något barn hade ett annat modersmål än svenska, t.ex. ett samiskt språk, romani eller finska, men en föräldralös pojke från krigets Europa talade vid inskrivningen sitt hemspråk. Vilka språk man använde i familjerna framgår ej av handlingarna.

Skola och fritid

Från år 1936 gällde skolstart vid sju års ålder och sjuårig skolplikt och flertalet intagna barn som gick i skolan följde undervisningen i den relativt närbelägna Sofiehemskolan byggd år 1927. Enligt ett styrelsebeslut år 1937 skulle föreståndarinnan vid Umebygdens barnhem anges som målsman.³⁶ Bortsett från skolundervisning och talträning framgår inte om barnen erhöll något annat professionellt stöd. Flera barn med misstänkt låg begåvning och/eller beteendeavvikelser skrevs in för observation rörande lämplig skolplacering. För några barn antecknades i liggaren ett IQ-värde grundat på bland andra Terman-Merills intelligenstest. Motsvarigheter till det som idag kallas

³⁶ Folkkrörelsearkivet i Västerbotten, Västerbottens läns socialvårdsförbund, Ämnesordnade handlingar F:6 (1936–1968), Umebygdens barnhem, barnhemmets styrelseprotokoll 1937-09-13.

neuropsykologiska undersökningar finns inte dokumenterade och inte heller några specifika diagnoser inom området.

Anteckningarna om vad barnen själva ansåg om sin situation, hur de mådde och trivdes och vad de gjorde på sin fritid är sparsamma, men bland annat spelade man boll på gårdsplanen och badade i den närbelägna Umeälven. Om och i så fall i vilken utsträckning man tillfrågade barnen själva beträffande framtida placering i samband med att de skrevs ut från barnhemmet framgår ej.

Aga och andra bestraffningar

I början av 1900-talet riskerade barn att utsättas för aga i både hem, fosterhem och skola. Efter år 1942 saknades lagligt stöd för att barnavårdsnämnder skulle kunna förorda aga, men det dröjde till år 1979 innan Sverige, som första land i världen, införde totalförbud mot barnaga.³⁷ I de av oss analyserade liggarna finns inga noteringar om aga eller andra bestraffningsformer, vilket dock inte betyder att sådana inte förekommit.

³⁷ Infördes i Föräldrabalken 6 kap 1§ år 1979 (Prop. 1978/79:67).

Kontakt med föräldrar

Kontakter med de biologiska föräldrarna eller släktingar under vistelsetiden dokumenterades sällan eller aldrig, men enstaka brev från föräldrar till föreståndarinnan med önskan om hälsningar till barnen återfinns i arkivet.

Utskrivning

Vistelsetiderna på barnhemmet varierade. För 65 % av barnen var den mindre än sex månader, ofta bara en till tre månader. Cirka 30 % av barnen vistades på barnhemmet mellan 6 och 12 månader, medan 12 barn eller 5 % bodde på barnhemmet i över ett år. Mellan de tre undersökningsperioderna förelåg inga större skillnader vad gäller denna fördelning.

Barnens första placering efter utskrivning varierade (se tabell 2 i artikelns bilaga). Om man summerar de sex analyserade åren återvände drygt en tredjedel av barnen till sitt biologiska hem. Några tidigare ogifta mödrar hade gift sig. Tretton föräldrapar hade skilt sig och några hade bildat ny familj. Flest – drygt 40 % av barnen – placerades i fosterhem. I enstaka fall sändes de tillbaka till det fosterhem de kommit från. I minst två fall övervägdes adoption även om det inte skedde omedelbart vid utskrivningen till fosterhemmet. Knappt 20 % placerades på någon typ av institution. Ganska många barn hade en intellektuell funktionsnedsättning och remitterades till skolhemmet

Brogården³⁸, eller till Strömsörs vårdhem nära Håknäs i Nordmalings socken³⁹. Ett antal barn hade sjukdomar som motiverade remiss till Umeå centralasarett eller Hällnäs sanatorium, men ingen från de undersökta årgångarna sändes till det ovan nämnda Stenfors skyddshem i Änäset.

I detta sammanhang förelåg emellertid stora skillnader mellan de analyserade perioderna. De undersökta åren efter andra världskriget skrevs 63 % av barnen ut till det biologiska hemmet jämfört med 21 % 1937–1938 och 25 % 1943–1944. Andelen som skrevs ut till fosterhem minskade efter kriget och endast ett fåtal barn skrevs då ut till någon institution.

Bild 4. Umebygdens barnhem efter utbyggnad år 1947. Fotograf och årtal okända. Region Västerbotten.

³⁸ Ann Sigfridsson & Hans K:son Blomquist, "Västerbottens läns första uppfostringsanstalt för sinnesslöa barn" I *Oknytt*, nr. 3–4 2020, s. 61–92.

³⁹ Eva Vikström, "Strömsörs vårdhem" i *Västerbotten* nr 3–4 1985, s. 244–248.

Inspektion

I augusti 1948 genomförde byråinspektören vid Socialstyrelsen Daga Wallinsson tillsammans med barnavårdsassistenten i länet, Elisabet Svanström, en inspektion av barnhemmet. I rapporten anges bland annat att fastigheten var väl planerad med ljusa, rymliga och väl underhållna rum, att brandanordningarna var godkända, att tomten var stor och hade en välskött trädgård med bär och grönsaker och en särskild lekplats, samt att barnläkare gjorde veckovisa besök. Dessutom noterades att föreståndarinnan Kristina Markstedt hade adekvat utbildning och att övrig personal bestod av en biträdande föreståndarinna, ett barnbiträde och en kokerska. De inskrivna barnen bedömdes vara friska och välskötta. "Barnhemmets vackra läge invid Umeälv, dess trevna inredning och den välskötta trädgården gav ett bestående intryck av trivsel."⁴⁰

Hur gick det för barnen?

Någon systematisk uppföljning av barnens senare öden finns inte tillgänglig i regionarkivets handlingar. I liggaren finns emellertid noteringar om spontana besök av utskrivna barn

⁴⁰ Folkkrörelsearkivet i Västerbotten, Västerbottens läns socialvårdsförbund, Ämnesordnade handlingar F:6 (1936–1968), Umebygdens barnhem, Inspektionsrapport 1948-08-19. I tillgängliga handlingar framgår inte vem som skötte trädgården, det bör rimligen ha varit extra anställd personal. I vilken utsträckning de inskrivna barnen deltog i skötseln framgår inte.

och tidningsurklipp rörande våld, sinnesförvirring och drunkning, men framför allt om positiva ting som inskrivning på läroverk, genomförd värnplikt, förlovning och giftermål, etc. I arkivet finns också ett antal brev från utskrivna barn till "Tant Stina" – troligen föreståndarinnan Kristina Markstedt – med hälsningar och information om att de mår bra.

Några reflexioner

Är det etiskt rätt att granska och offentligt redovisa personliga och sociala omständigheter rörande familjer som haft det svårt? Vi anser det, men vi har naturligtvis hållit oss till de regler som sekretesslagen⁴¹ föreskriver och barnen har dessutom oidentifierats. Utifrån vår tids perspektiv är det lätt att vara kritisk, men att förutsättningslöst lyfta fram synsätt och förhållanden för att få en bakgrund till den fortsatta utvecklingen och dagens situation har vi bedömt vara viktigt.

Under de tre av oss genomgångna två-årsperioderna skrevs det totalt in 221 barn på Umebygdens barnhem. Flera av dem var syskon. Antalet nyinskrivna barn varierade mellan åren. Frågan om huruvida detta återspeglar skiftande behov, ändrade rutiner i kommunerna eller inom sjukvården och på barnhemmet, alternativt platsbrist, kan inte besvaras. Övervikten av pojkar kan ha berott på att dessa ofta är mer utagerande, men om så var fallet kan det inte beläggas i handlingarna.

⁴¹ SFS 2009:400, *Offentlighets- och sekretesslag*.

Barnavårdsnämnderna ansvarade för omhändertagandet. Motivet, i de fall detta preciserades i liggarna, var ofta för skyddsuppfostran och samhällsvård på grund av brister i hemmiljön. Var man placerade omhändertagna barn som ej kunde beredas plats på Umebygdens barnhem vet vi inte. Vi har inte tagit del av barnavårdsnämndernas handlingar, men bedömer det vara svårt att så här långt senare värdera nämndernas insatser – till exempel ifall åtgärder vidtagits före omhändertagandet – och det har heller inte varit vår avsikt.

Huvudorsaken till omhändertagandet och placeringen klassificerade vi i olika grupper utifrån liggarna. De kommunala nämnderna med direktkontakt med barnen och familjerna kan naturligtvis ha värderat situationen annorlunda.

Som berörts ovan hade 17 mödrar och 5 fäder till dem som ingår i undersökningen avlidit innan deras barn skrevs in på barnhemmet, i vissa fall av tuberkulos och suicid, men oftast saknas uppgift i liggaren. Könsskillnaden antyder att vissa dödsfall kan vara graviditets- och förlossningsrelaterade (besök på mödravårdscentralen introducerades 1938, men den var inte så väl utbyggd i början). I ett dokumenterat fall avled modern dagen efter nedkomsten, men dödsfallen kan naturligtvis också ha andra orsaker, t.ex. andra infektioner och olycksfall. Många ensamstående kvinnor, men även ensamstående män tvingades ibland lämna bort sina barn.

Ett antal intagna barn kom från fosterhem på grund av att fosterföräldrarna enligt liggaren "inte trivdes med barnet". De bakomliggande orsakerna känner vi inte till, men det kan naturligtvis handla om såväl barnets beteende som fosterhemmens förväntningar och lämplighet. I vissa fall hade de

biologiska föräldrarna själva före barnhemsplaceringen valt boende för sitt barn och det var inte alltid som barnavårdsnämnderna bedömde dessa hem som lämpliga.

Familjer i Västerbotten tog även emot fosterbarn direkt från Stockholm och det krigshärjade Europa, men bortsett från den föräldralösa pojke som nämnts ovan, berörde detta inte Umebygdens barnhem under de år vi studerat.

Barnhemmet var avsett för tillfällig vård och vistelse-tiderna var enligt liggarna i de flesta fall korta. Det verkar inte ha varit svårt att finna familjer som åtog sig uppgiften som fosterföräldrar. Fosterhemmen inspekterades av barnavårdsombudet/assistenten men vi saknar information om urval och besöksrutiner. Om och i vilken utsträckning barnen utnyttjades som arbetskraft vet vi inte heller. Det bör dock noteras att ett antal barn skrevs in på barnhemmet efter tidigare fosterhemsplacering, men också att några barn skrevs ut till sitt tidigare fosterhem.

Vid utskrivningen placerades de flesta barnen i fosterhem, men många skrevs även ut till det biologiska hemmet. Beträffande de sistnämnda fallen förmodar vi att de skäl för omhändertagande som vid inskrivningen förelåg inte längre ansågs föreligga. Begreppet *anknytning* till biologiska föräldrar respektive till fosterföräldrar diskuterades eventuellt, men dokumenterades inte. Umebygdens barnhem förefaller ha varit en mellanstation för barn med intellektuell funktionsnedsättning före remiss till och inskrivning på skolhemmet Brogården eller Strömsörs vårdhem. Övriga, cirka 20 % – vissa av dem förmodligen särskilt vårdkrävande barn – placerades på andra institutioner i eller utanför länet. Hur placeringarna påverkade de enskilda barnen vet vi ingenting om.

Eftersom detta är en deskriptiv studie har vi inte utgått från någon hypotes och med relativt små tal är det svårt att avläsa säkra förändringar mellan tidsperioderna.

Beträffande efterkrigsåren 1949–1950, i jämförelse med tidigare undersökta år, framgår dock av tabellerna att fler pojkar än flickor skrevs in, att fler barn återgick till sin mor eller till båda sina biologiska föräldrar och att färre barn placerades i fosterhem och på institution. Antalet inskrivna barn till ogifta mödrar var också färre efter andra världskriget. Den ökande förekomsten av daghem och förskola underlättade av allt att döma för ensamstående föräldrar. För att bistå de mest utsatta familjerna infördes i Sverige år 1937 ett inkomstbaserat barnbidrag. Det var välkommet, men otillräckligt för många. År 1948 tog man bort inkomstprövningen och barnbidragen blev allmänna.⁴²

Barnen fortsatta öden redovisas inte. De har inte kartlagts inom ramen för föreliggande studie. Vårt fokus låg mer på själva barnhemmet och barnens vistelse där. Tillgång till mer fullständiga uppgifter om bakgrund, beslutsprotokoll rörande inskrivning, utskrivning och antagningskrav för fosterhem hade dock varit värdefullt. Att utse *en* orsak till barnavårdsnämndens ingripande och placering på barnhemmet när det i själva verket kan ha varit flera orsaker kan naturligtvis även diskuteras.

Vi känner inte till de inskrivna barnens egna uppfattningar om sin situation och om vistelsen på barnhemmet. Avsaknad av noteringar om detta uppfattas som typiskt för tiden – man var förr i tiden mindre lyhörd för vad barn själva tyckte. FN:s barnkonvention, som antogs år 1989 och som är

⁴² SFS 1947:529, *Lag om allmänna barnbidrag*.

svensk lag sedan 2020⁴³ har förhoppningsvis förbättrat barnperspektivet.

Att endast värdera tre tvåårsperioder kan vara i underkant, men en ganska stor likhet mellan i varje fall vissa år talar för att det ändå ger en tämligen riktig, dock ofullständig, bild av barnavårdsnämndernas, barnavårdsförbundet och barnhemmets funktion. Det kan samtidigt ses som värdefullt att vi redovisat förhållandena för drygt tvåhundra barn och att vi gjort nedslag under ganska lång tid – från 1930-talet in på 1950-talet. Som framgår ovan saknas liggare efter år 1952.

En nationell sammanställning av liknande hem från år 1944 visar ganska stora likheter med förhållandena vid Umebygdens barnhem: i cirka 40 % av fallen var någon förälder fattig, sjuk eller död, i cirka 24 % angavs olämpliga hemförhållanden och i cirka 16 % var modern ensamstående.⁴⁴

Sammanfattning

År 1937 öppnade Västerbottens läns barnavårdsförbund Umebygdens barnhem för barn i behov av tillfällig vård och fostran. Till barnhemmet skickade barnavårdsnämnderna i Västerbotten omhändertagna barn från bland annat-socialt

⁴³ SFS 2018:1197. *Lag om Förenta nationernas konvention om barnets rättigheter.*

⁴⁴ SOU 1944:34, *Socialvårdskommitténs betänkande IX: Utredning och förslag angående revision av lagstiftningen om barnanstalter och fosterbarnsvård.*

otrygga miljöer och från familjer i kris, exempelvis pga. en förälders sjukdom eller död. Barn till ensamstående föräldrar placerades också på barnhemmet liksom vissa barn med en tidigare fosterhemsplacering. Vi har studerat sammanlagt sex år mellan 1937 och 1950, uppdelat i tre två-årsperioder. Vistelsetiderna var oftast några månader – sällan över ett år – det vill säga helt i enlighet med den tillfälliga vård som var avsikten med upptagningshemmet. Cirka 20 % av barnen ansågs ha en avvikande utveckling eller beteende. Skolbarnen erbjöds undervisning. Cirka en tredjedel av barnen skrevs ut tillbaka till en eller två biologiska föräldrar, drygt 40 % till fosterhem och knappt 20 % till annan institution. Under efterkrigstiden ökade antalet utskrivningar till de biologiska hemmen avsevärt och samtidigt minskade antalet utskrivningar till fosterhem och institution. Uppgifter om vad barnen tyckte om sin placering och om deras vidare öden saknas. Barnhemmet stängde år 1974.

Man kan fråga sig vilka förväntningar man hade rörande både omedelbara och mer långsiktiga effekter av så här kortvariga insatser. Barnhemmet fyllde dock under de av oss analyserade åren en för den tiden viktig funktion. Dess uppgift var ju att erbjuda ett kortvarigt boende i en kris-situation i avvaktan på annan lösning.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Region Västerbotten, Regionarkivet.

Barnhem

Allmänt kringmaterial D:1

Umebygdens barnhem

Liggare D1:1 (1937–1944).

Liggare D1:2 (1944–1952)

Kassaböcker G1:1 (1937–1953).

Folkrorelsearkivet i Västerbotten.

Västerbottens läns socialvårdsförbund.

A:1 Protokoll (1932–1969).

Ämnesordnade handlingar: F:5 (1936–1968).

Ämnesordnade handlingar: F:6 (1936–1968).

Umeå stadsarkiv

Umeå stad, Barnavårdsnämnden, Arkivhistorik (otryckt u.å.).

Internet

<<https://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/prisomraknaren/>, hämtat 2023-11-23

<<https://sok.riksarkivet.se/nad?Sokord=Barnav%C3%A5rds-konsulentens+v%C3%A4sterbotten&EndastDigitaliserat=false&BegransaPaTitelEllerNamn=false&AvanceradSok=False&typAvLista=Standard&page=1&postid=Arkis+8E55ADC5-6143-438C-91BB-6A7E958566DE&tab=pos>> (historik för Barnavårds-konsulentens i Västerbottens län arkiv, 1935–1963), hämtat 2024-02-12.

Tryckta källor

Region Västerbotten, Regionarkivet., *Årsberättelser från förste provinsialläkaren i Västerbottens län* för åren 1904–1908, Umeå 1909.

Region Västerbotten, Regionarkivet, *Årsberättelser från förste provinsialläkaren i Västerbottens län* 1909–1913, tryckt källa, Umeå 1914.

Tryckta källor, offentligt tryck

Kungl. Medicinalstyrelsen. *Samling av författningar och cirkulär m.m. angående medicinalväsendet i Sverige. Ser. A. 1939, nr 63.*

Prop. 1978/79, *Om förbud mot aga.*

SFS 1902:67, *Lag angående uppfostran åt vanartade och i sedligt avseende försummade barn.*

SFS 1917:376, *Lag om barn utom äktenskap.*

SFS 1924:361, *Lag om samhällets barnavård.*

SFS 1947:529, *Lag om allmänna barnbidrag.*

SFS 2009:400, *Offentlighets- och sekretesslag.*

SFS 2018:1197, *Lag om Förenta nationernas konvention om barnets rättigheter.*

SOU 1944:34, *Socialvårdskommitténs betänkande IX: Utredning och förslag angående revision av lagstiftningen om barnanstalter och fosterbarnsvård.*

SOU 1965:55, *Barnanstaltutredningens betänkande 2, Barn på anstalt.*

SOU 2009:99, *Vanvård i social barnavård under 1900-talet: delbetänkande.*

Litteratur

Blomquist, Hans K:son, "På barnavdelningen 1938", i *Västerbotten* nr 3 2014.

Blomquist, Hans K:son, "Skyddshemmet på Stenfors gård för vanartiga pojkar" i *Läkartidningen*, nr 24 2023.

Karlsson, Jessica, "Den ideala barndomens avvikare: Nyköpings barnavårdsnämnds tillämpande av 1902 års vanartslag 1907–1916 ur ett maktperspektiv". Magisteruppsats från Lärarprogrammet i Norrköping, Institutionen för samhälls- och välfärdsstudier – ISV LiU, Norrköping 2006.

Lindqvist, Annika N, "Husmorssemester" i *Historiskan* nr. 3 2017.

Lönnroth, Louise, "Översikt över fattigvårdens utveckling i Sverige med speciell inriktning på omsorg om fattiga barn från 1600-talet till 1847" i Anne Banér (red.) *Ur barndomens historia*, Stockholm 1995.

- Meeuwisse, Anna & Swärd, Hans, "Fattigauktionernas reella och symboliska betydelse" i Swärd, Hans (red.) *Bedöma och åtgärda fattigdom: om välfärdens skiljelinjer och samhällets yttersta skydds nät*, Lund 2018.
- Olofsson, Sven Ingemar, *Umeå stads historia 1888–1972*, Umeå 1972.
- Rathje, Lillian, *Norrländsk folkmedicin: sammanställning av folkmedicinskt arkivmaterial*, Umeå 1983.
- Sigfridsson, Ann & Blomquist, Hans K:son, "Västerbottens läns första uppfostringsanstalt för sinnesslöa barn" i *Oknytt* nr 3–4 2020.
- "Umeå barnhem har invigts" i *Västerbottens-Kuriren*, 8/9 1937.
- Vikström, Eva, "Strömsörs vårdhem" i *Västerbotten* nr 3–4 1985.

Bilaga

Tabell 1. Huvudorsaker till inskrivning på Umebygdens barnhem, antal barn och procentuell fördelning

År	1937	1938	1937 +1938	1943	1944	1943 +1944	1949	1950	1949 +1950	Totalt
A. Otryggt hem %	2	10	12	10	6	16	14	12	26	54
B. Allvarlig sjukdom i hemmet %	6	11	17	20	9	29	5	12	17	63
C. Förälder avliden %	1	7	8	3	6	9	2	3	5	22
			12		11	11			7	10

Tabell 1, forts.

År	1937	1938	1937 + 1938	1943	1944	1943 + 1944	1949	1950	1949 + 1950	Totalt
D. Sjukt eller utvecklingsstört barn %	2	4	6	3	2	5	1	3	4	15
E. Barn med avvikande beteende %	8	6	14	3	5	8	3	0	3	25
F. Yrkesverksam ogift mor %	3	4	7	1	7	8	2	1	3	18
			10			10			4	8

Tabell 1, forts.

År	1937	1938	1937 + 1938	1943	1944	1943 + 1944	1949	1950	1949 + 1950	Totalt
G. På föräldrars begäran %	0	3	3	0	0	0	0	0	0	3
H. Ej angiven orsak %	0	1	1	2	3	5	6	9	15	21
Totalt	22	46	68	42	38	80	33	40	73	221

Källor: Region Västerbotten, Regionarkivet, Umebygdens barnhem, Liggare Di:1 (1937–1944), Di:2 (1944–1952).

Tabell 2. Placering vid utskrivning från Umebygdens barnhem, antal barn och procentuell fördelning

År	1937	1938	1937 + 1938	1943	1944	1943 + 1944	1949	1950	1949 + 1950	Totalt
Biologiskt hem %	3	11	14	13	7	20	22	24	46	80
Fosterhem %	13	20	33	20	19	39	10	13	23	95
Institution %	5	15	20	9	11	20	0	2	2	42
Uppgift Saknas %	1		1		1	1	1	1	2	4
Totalt	22	46	68	42	38	80	33	40	73	221

Källor: Region Västerbotten, Regionarkivet, Umebygdens barnhem, Liggare D1:1 (1937–1944), D1:2 (1944–1952).

Carl Kempe (1939–2023) in memoriam

Teknologie licentiaten och trefaldige hedersdoktorn direktör Carl Kempe avled vid 84 års ålder den 7 april 2023 i sitt hem i Dikartorp utanför Stockholm och sörjes närmast av döttrarna Caroline och Alice med familjer. Hans bortgång har väckt förstämning inom såväl Norrlands skogsindustriella kretsar som universitetsvärld.

Carl Kempe tillhörde fjärde generationen efter J. C. Kempe av en släkt som härstammar från Stralsund i dåvarande svenska Pommern och kom till Sverige omkring år 1800. Från mitten av 1800-talet förvärvade den sågar och skogar i Ångermanland och Västerbotten. Redan 1823 hade Mo vattensåg i Mo socken, Ångermanland, inköpts. Vid mitten av 1860-talet tillkom Domsjö ångsåg och vida känt blev senare sågverksamhället Norrbyskär söder om Umeå

uppfört av Frans Kempe på 1890-talet. Här låg fram till nedläggningen 1952 ett av Sveriges största sågverk. På Frans Kempes initiativ tillkom cellulosafabriker i Hörnefors, Husum och Domsjö. Verksamheterna sammanfördes i Mo och Domsjö AB, som dock börsintroducerades så sent som 1936.

Kemparna fick på förhållandevis kort tid insteg i Sveriges ekonomiska och kulturella elit. Med släkten befryndad var biskopen i Härnösand och skalden Frans Michael Franzén genom dottern Fransiscas äktenskap med en Kempe. Grevinnan Wilhelmina von Hallwyl, en syster till Frans Kempe, kom tillsammans med maken greve Walther von Hallwyl, ägare av Ljusne-Woxna AB och andra företag i Hälsingland, att uppföra Hallwylska palatset vid Hamngatan nära Kungsträdgården i Stockholm, numera museum med unika inredningar, föremål och konst.

Efter civilingenjörsutbildning vid KTH anställdes Carl Kempe 1967 i familjeföretaget. Han tillbringade två år i Kanada vid ett skogstekniskt utvecklingsbolag och en tid i Brasilien där bolaget börjat göra investeringar. 1979 efterträdde han fadern Ragnar Kempe som ordförande i Kempestiftelserna: J. C. Kempes Minne (1936) och Seth M. Kempes Minne (1941), ett uppdrag han behöll till 2018 då han i stället blev ständig sekreterare i stiftelserna. 1983 invaldes han i styrelsen för skogskoncernen där han främst ägnade sig åt tekniska och strategiska frågor. Han stödde styrelsens beslut att utvidga verksamheten genom bland annat inköp av AB Iggesunds bruk 1988.

Under det tidiga 1990-talets ekonomiska kris uppstod en strid om ägandet av Mo och Domsjö AB. Efter diskussioner i ägarkretsen då vissa ägare, främst den förre styrelse-

ordföranden Mats Carlgren med ett stort innehav av aktier i SCA, utan framgång förordade försäljning till detta företag, Sveriges största skogsbolag, kom Mo och Domsjö AB i stället att förvärfvas av familjeföretaget Holmens bruk och dess huvudägare och styrelseordförande finansmannen Fredrik Lundberg. Carl Kempe, med sin starka position som ordförande i Kempestiftelserna och med sin principiella syn på familjeägandets fördelar, argumenterade för att Sveriges tredje största familjeföretag skulle förbli i familjeägo och stödde därför försäljningen. När Fredrik Lundberg tillträdde som ordförande i Mo och Domsjö AB 1995 utsågs Carl Kempe till vice ordförande. Så även i Holmen som företaget heter från år 2000. Först 2019 lämnade han med ålderns rätt denna post.

Hemstaden Örnsköldsviks utveckling låg Carl Kempe varmt om hjärtat. Som drivande kraft i Botniakademien under 1990-talet och genom sin roll i Handelskammaren Mittsverige kom han att säkerställa viktigt stöd från industrin i norra Sverige till Botniabanan. En unik samverkan mellan Örnsköldsvik och Umeå universitet avseende medicinsk forskning kom också att förverkligas genom Kempes mentorstöd. En uppskattad donation av familjen redan på 1960-talet gick till uppförandet av Kempehallen, numera benämnd Hägglund Arena, där Modo spelar sina hemmamatcher i Svenska Hockeyligan. I samband med 80-årsdagen förärdades Carl Kempe Örnsköldsviks stads nyckel och ett stipendium med hans namn instiftades.

Ragnar Kempe kom under sina många år som ordförande i Kempestiftelserna att gynna forskning och högre utbildning vid de tre nordliga universiteten. Men stiftelserna hade tidigare också stor betydelse för Norrlandsorienterad

doktorand- och postdocforskning vid Uppsala universitet före Umeå universitetets tillkomst 1965 och under dess uppbyggnadsår. Det må tillåtas undertecknaren av dessa minnesord att vitsorda att Ragnar Kempe mycket generöst stödde forskarstuderande i Uppsala, som väntade på ett licentiand- eller doktorandstipendium, eller behövde kompletterande bidrag utöver det statliga för tryckning av avhandlingen.

Ända fram till tidigt 1990-tal behöll Carl Kempe stiftelsernas policy att stödja främst ensamforskning och att lämna tryckningsbidrag. Långt tidigare hade familjen bidragit till utgivningen av *Norrländskt handbibliotek* som 1906–1943 gav ut viktiga arbeten av Norrlandsforskare som Sven Ekman med flera.

Vid Johan Nordlandersällskapets tillkomst 1979 betalade Kempestiftelserna för fem ständiga medlemskap i sällskapet. JNS utgivningsverksamhet stöddes också under flera år. 1987 medfinansierade bägge Kempestiftelserna utgivningen av Margit Wennstedts *Pehr Stenbergs Umebeskrivning* (1987). 1989 bekostade J. C. Kempes Minne och Sundsvalls Tidning tryckningen av undertecknads essäsamling *Historia. Norrländsk och annan*. Seth M. Kempes Minne stödde slutligen 1990 JNS nytryck av Johan Nordlanders jordeböcker från Gustav Vasas tid för Medelpad, Ångermanland och Västerbotten (inklusive Norrbotten)

Från tidigt 1990-tal skiftade emellertid Carl Kempe fokus för stiftelsernas utdelningspolicy. De upphörde med att lämna tryckningsbidrag och satsade på större långsiktiga projekt där flera forskare var involverade. Den viktiga grundforskningen prioriterades. Umeå Plant Science Center (UPSC) och Kemiskt Biologiskt Centrum (KBC) erhöll en stor

grundplåt och mångårigt stöd. Forskningens behov av modern utrustning och infrastruktur för naturvetenskaplig forskning både vid Umeå universitet och SLU:s skogsfakultet tillfördes medel av Kempefonderna. Stipendier till studenter på master- och forskarnivå delades också ut. Den största lärosalen döptes till Carl Kempe-salen när växtforskningen i Umeå firade 50-årsjubileum 2017. Även Luleå tekniska universitet tillfördes betydande medel för uppbyggande av laboratorier och inrättandet av rekryterings-tjänster.

Carl Kempe ägde ett skarpt och rörligt intellekt som för- enades med ett vänligt och vinnande sätt. Han besökte och hade fortlöpande dialog med de forskningsmiljöer han understött. Vid Umeå universitet (1986), Luleå tekniska universitet (1996) och SLU:s skogsfakultet (2000) utsågs han till hedersdoktor. År 1999 mottog han Hans Majestät Konungens medalj av 8:e storleken i Serafimerordens band. År 2000 blev han arbetande ledamot av Kungl. Skytteanska Samfundet och år 2007 tilldelades han Samfundets Guld- medalj framtagen i samband med Samfundets femtioårs- jubileum.

Lars-Göran Tedebrand

Mats Rolén, Sven-Runo Bergqvist och Göran Jonsson. *Almas bok – Historien om ångbåten Alma af Stafre 1873–2023*. Östersund 2023.

”Det finns en atmosfär runt den gamla damen som är svår att förklara”.

Den gamla damen i fråga är ingen mindre än ångbåten Alma af Stafre, en 150-åring med en imponerande historia och en lyskraft som skapat ett mångårigt engagemang i byn Stavre i Bräcke kommun. I somras, lagom till den 150-åriga födelsedagen, förärades Alma dessutom med en kulturhistoriskt intressant bok.

Boken har skrivits av Mats Rolén, Sven-Runo Bergqvist och Göran Jonsson. Bergqvist och Jonsson har skildrat det mångåriga arbetet med att återbörda Alma till Stavre och ge henne en ny roll på hemmaplan. Detta arbete inleddes 1994 och pågår fortfarande.

Bakom den historiska exposén står historikern och Stavresonen Mats Rolén. Sedan ett antal år är han en aktiv lokalhistoriker som regelbundet gör sig ärenden hem till Stavre. Rolén driver en livaktig Facebookgrupp om byns historia och leder varje sommar en populär byhistorisk vandring. Som pensionär har Mats Rolén fortsatt att fördjupa sig i den egna hembygdens historia och har före Almabokens tillkomst hunnit publicera både en bok om en av byns profiler och en historik över hembyn: *En man steg på tåget. Grosshandlare Erik Olof Sundin i Stavre* (2017) och *Stavre. En by i Jämtland* (2021).

Nu har Mats Rolén skrivit historia genom att rikta sökarljuset mot ångbåten Alma. Om man väljer att följa en båt – vad lär man sig då? Massor, vilket boken tydligt visar. Det handlar om samhällsutveckling i form av kommunikationer, skogsnäringen utveckling, arbetsliv, teknikhistoria men också om den kraft som kan rymmas i hembygdens kulturhistoria och människors minnen. Utan de senare hade historien om Alma förmodligen inte blivit så lång som 150 år.

Men hur börjar det då, och varför byggdes Alma? Den 19 augusti 1872 skrev trävarubolaget Skönviks AB kontrakt med William Lindbergs verkstad vid Södra varvet i Stockholm om att bygga ”tvenne järnpropeller ångbåtar”, Alma och Lars. Alma byggdes för att bogsera virke på Revsundssjön. Skogsråvaran fanns framför allt i inlandet, men frakten ut till kusthamnarna var tidsödande och kostsam. Det är denna

historia som inledningsvis rullas upp för läsaren. För alla oss som inte har full koll på vare sig flottningens logistik eller ångbåtstrafikens korta med intensiva epok är boken om Alma en guldgruva.

Rolén tar läsaren i handen och låter oss följa med då Alma i oktober 1874 fraktas landvägen från Sundsvall till byn Stavre. Gimåns flottningförening köper Alma och båten placeras på ett varvsområde vid Revsundsjöns utlopp i Gimån. Där inväntade hon sin uppgift i flottningens tjänst.

Vintertid kördes virket med häst till sjöar och uppdämda myrar. Innan virket lades ut på sjöisen skulle det tummas och märkas. När det blivit isfritt ankrades timmerflottarna vid stranden och vid gynnsam vind skulle timret dras över sjöarna med hjälp av spelflottar och sedan lämnas av vid nästa strömmande vatten för vidare flottning nedströms. Det är här Alma och andra ångbåtar kommer in. Som bogserbåtar skulle de underlätta flottningen över sjöarna.

I Almas loggbok från åren 1900–1906 (den äldsta bevarade) noteras av kapten Petter Pettersson att Almas arbete till sjöss började i maj, så snart som islåget medgav. Vid de första turerna fick hon själv agera isbrytare. Varje dag anges vindriktning och vindstyrka, våghöjd och destinationer men också hur många flottar och kimpar (små vikesflottar) som bogserades. Arbetet ombord på Alma började klockan sex på morgonen och arbetsdagen varierade i längd. Ibland körde man dygnet runt för att utnyttja dagsljus och högvattnet maximalt. Vid hård nordvästlig storm tvingades fartyget söka lä och ligga stilla.

Att arbeta på bogserbåt var troligen attraktivt. I jämförelse med skogshuggarnas och flottarnas hårda slit kunde arbetet på ångaren, enligt ett vittnesmål, i det närmaste upplevas som att ha semester.

Efter flottningssäsongens slut gick Alma som regel i passagerartrafik på sträckan Sjöändan Bräcke och Pilgrimstad, tur och retur två dagar per vecka. Vissa söndagar kunde Alma dessutom nyttjas för lustturer i regi av Stavres IOGT-loge eller andra sällskap. Kyrkoturer till Revsund eller Bräcke förekom också.

I slutet av 1940-talet började logistiken kring timmertransporterna att förändras. Det gavs statsbidrag för att bygga skogsbilvägar, vilket möjliggjorde att flottningen i mindre vattendrag kunde ersättas med

häst- och traktortransporter till avläggningen vid de större vattendragen. Flottningen på den övre delen av Gimån som varit ett viktigt inslag i arbetslivet under en dryg hundraårsperiod tunnades ut. Ångbåten Alma tjänstgjorde som bogserbåt i flottningens tjänst fram till 1957. Året därpå ersattes hon av den modernare båten Backe som drevs av två dieselmotorer. På 1960-talet övergick SCA, som var den dominerande aktören inom bolagsskogsbruket i dessa trakter, till att transportera virket på landsväg. Den sista flottningen på Revsundssjön ägde rum sommaren 1967.

Efter Almas pensionering från flottningen fick hon nya uppdrag som sommarstuga och senare som fritidsbåt i Stockholms skärgård och på västkusten. Saltvattnet i Kattegatt tärde dock på skrovet och Alma hotades till sist av skrotning. I samma veva diskuterades hur besöksnäringen skulle kunna utvecklas i Bräcke kommun. 1983 väcktes förslaget att återbörda Alma till Revsundssjön för att där bli en attraktion. Det bildades en intresseförening som samlade in medel och 1984 köptes båten för 150 000 kronor och efter en kostsam och komplicerad hemtransport från Göteborg kunde Alma placeras i verkstadslokaler i Bräcke. Därmed inleddes en ny epok i ångbåtens historia.

I bokens andra del ger Sven-Runo Bergqvist och Göran Jonsson en levande beskrivning av arbetet med att renovera, iordningsställa och sätta Alma i drift. Intresseföreningen som köpt och återbördat båten till Revsundssjön mäktade inte med att slutföra renoveringsarbetet. Dessutom kritiserades det kommunstödda projektet i lokaltidningarna och båten kallades både för *vrak* och *Almagrund*.

1990 erbjöd Bräcke kommun Stavre by att ta över båten om det fanns intresse. Bydegårdsföreningen tackade ja och därmed inleddes tre års intensivt arbete inom Almakommittén och dess "järngång", vilket resulterade i en omfattande renovering som behövde uppfylla såväl kulturhistoriska, sjösäkerhetsmässiga som tekniska krav. Dessutom krävdes en renoverad kaj, den så kallade *Almabryggan*, samt en bod som senare blev klubbstuga. Det krävdes också ny kompetens i form av maskinister och skeppare. Ett antal personer utbildades och avlade prov för att få sköta och framföra en passagerarbåt av ångbåtsmodell.

Resultatet blev en festlig återinvigning av ångbåten Alma sommaren 1993. Alltsedan dess har Alma tjänstgjort sommartid med ordinarie turer och chartrade resor, ofta med mat och underhållning. Att Almaprojektet blivit så lyckat tillskriver författarna ett gott ledarskap samt ett stort antal eldsjälur och en god bysammanhållning. Att renovera Alma kostade 10 000 arbetstimmar, varav de flesta var helt ideella. Ekonomiskt bidrog sponsring från privatpersoner och företag samt ett kommunalt bidrag på 150 000 kronor. Allt detta arbete och engagemang skildras levande av Bergqvist och Jonsson.

Som ett kvitto på det lyckade arbetet blev Alma af Stavre K-märkt 2011 efter ett beslut av Statens maritima museer. Tre år senare kom Transportstyrelsens beslut att klassa Alma som traditionsfartyg. Viktigast av allt är kanske att Almabryggan, precis som den varit redan under flottningsepoken, åter blivit en populär samlingspunkt för ortsbor och turister. Det finns helt enkelt en atmosfär runt den gamla damen som skapar god stämning.

Almas bok är ett stycke folkbildning på hög nivå. På samma gång lärt och lättamt. Rikt illustrerat av fotografier, kartor, dokument och fakta i tabellform. Boken bygger på uppgifter från Skönviks och Gimåns flottningssjöförenings arkiv, Ångbåtsföreningen Almas arkiv, sjöfartshistorisk litteratur, tidskrifter och dagstidningar samt inte minst intervjuer med de kvinnor och män som varit involverade i arbetet med Alma.

Catarina Lundström

Eric Johannesson. *Prästen och skolläraren. Om Tåsjöbråket 1905–1930*. Umeå 2023.

Sittande på en strand i Nidri på den grekiska ön Lefkas slutför jag första läsningen av boken *Prästen och skolläraren. Om Tåsjöbråket 1905–1930* av docenten i litteraturvetenskap och f.d. universitetslektorn vid Luleå tekniska universitet Eric Johannesson. Skolläraren i boken Johan Peter Näsström var författarens morfar, och samma dag som jag läser ska ett av våra barnbarn göra sin första skoldag i förskoleklass. Efter att ha läst boken kan jag inte låta bli att fundera över vad som hänt med den

svenska skolan från 1905 och till 2023, om det blev som Fridtjuf Berg drömde om, när han blev ecklesiastikminister; en folkskollärare som fick vänta till 1930 innan folkskolan överfördes från kyrkan till kommunen. Blev vårt barnbarns skola som han önskade? Hur mycket av förändringen av skolan förstod och fruktade kyrkoherde Gustaf Edén – och hur mycket förstod och önskade folkskolläraren och organisten Johan Peter Näsström? Båda var verksamma i Tåsjö denna period: den ene som företrädare för en tid som obönhörligt höll på att övergå i något nytt och den andre som representant för det nya. Författarens bedömning är, att åtminstone Näsström "inte hade någon förmåga att se, att han i striden gynnades av historiska krafter, den framskridande demokratiseringen och sekulariseringen." Förstod någon överhuvudtaget att det skulle vara möjligt till och med för aktiebolag, med rätt till vinstuttag ur ersättningar från stat och kommun, att bedriva svensk grundskola på 2000-talet?

Boken är i mitt tycke ett mycket viktigt och gripande tidsdokument om förvandlingen av den svenska skolan – som en oundviklig del av samhällets förvandling – men boken är även en tragisk beskrivning av den plågsamma omställning det medförde för många människor på många platser i vårt land, även om Tåsjöbråket blev exceptionellt.

Tåsjö socken ligger vid sjön Tåsjön, parallellt med sjön Flåsjön i dåvarande Alanäs socken. Väldigt många kontakter mellan byarna vid Flåsjön och Tåsjön skedde via stigar och smala skogsvägar över skogarna däremellan. Själv är jag född i Siljeåsen vid Flåsjöns strand. Mot slutet av 1800-talet skedde stora och genomgripande förändringar bland annat i dessa socknar. Skogsbolagen drog in, och deras representanter köpte avverkningsrätter och ibland hela hemman. Många av de små skogsägarna var inte vana vid förhandlingar, kontrakt och kontanters värde. Och det finns många beskrivningar hur bolagens köp ibland genomfördes. Bolagen fick tillgång till billig arbetskraft (tidigare skogsägare) och en intensiv avverkningsperiod inleddes. Jag har själv en kopia av ett "Kör-Kontrakt" mellan min farfar och Lo & Kramfors Sägverksegare från 1885. Ett mycket speciellt kontrakt, där det mesta handlar om höga bötesbelopp för eventuella fel min farfar kunde tänkas göra. Men bolagen behövde mer arbetskraft. Det behövdes skogshuggare, brosslare (som i djup snö drog fram

stockarna för hand till hästarnas basvägar) och timmerkörare. På sommaren skulle timret flottas från sjöarna, dit timret körts ner med häst under vintern, ut i älvarna för transport ner till sågverken vid kusten och då behövdes flottare (flottningen pågick så länge, att jag själv fick sommarjobb två somrar i flottningen i Flåsjön på 1960-talet).

1914 drogs Inlandsbanan genom Tåsjö, och stationssamhället Hoting växte upp. Då behövdes rallare och järnvägsarbetare. Våldigt mycket av hela denna omvälvning finns i litterär form beskrivet av författaren Gustav Hedenvind-Eriksson. Han föddes i Gubbhögen 1880, men hans far kom från Tåsjö. Några av hans verk är även i självbiografisk form, en guldgruva för att förstå denna tidsepok. Svenbjörn Kilander har, enligt Sverker Sörlin, i *När tiden byttes ut* (2021) funnit titeln i en av Hedenvinds böcker, *Silverskogen sydväst om månen* (1950). Där skriver Hedenvind: "Liksom man byter ut en gammal häst eller ko mot en yngre, så måste man också byta ut en gammal tid mot yngre."

I byarna bodde torpare, småbrukare (som fick kombinera skogsarbete hos större skogsägare med ett litet jordbruk) samt bönder som kunde leva på egen gård med jord och skog – därav det författaren benämner den bondestolthet som de växte upp med. Den så kallade överheten bestod av präst, länsman och skollärare. Rangordning och status fick man vid födseln, och den fick man även uppleva vid kontakter med överheten.

Denna förändring av skogssocknarna medförde att befolkningen växte kraftigt. Johannesson visar hur Tåsjös befolkning växte från 2 188 invånare 1880 till 4 255 invånare 1930, och hur det förde med sig konkreta förändringar för kyrkan och skolan: Tåsjö blev eget pastorat, och en ny stilfull prästgård byggdes för den tillträdande kyrkoherden. Ett nytt modernt skolhus, med lärarbostad för skolläraren byggdes.

Författaren sammanfattar folkskollärare Johan Peter Näsströms och kyrkoherde Gustaf Edéns bakgrund som viktiga komponenter till den kommande konflikten. Johan Peter Näsström var bondson från Ringvattnet, en by i grannförsamlingen Alanäs. När han sökte in på folkskoleseminariet i Härnösand var det med 75 dagars folkskola bakom sig, men han kom in efter att ha tenterat. Men så sent som i tredje årskursen blev Näsström underkänd i svensk satslära och tvingades gå om ett år. Han avlade samtidigt organistexamen.

Näsström saknade akademiska meriter men hade i stället ett stort mått av självförtroende, och en bondestolthet från uppväxten. Han kom till Tåsjö 1888, och blev även vice ordförande i kyrko- och skolrådet, ett stöd för en trött och sjuklig komminister. Detta gav naturligtvis en större makt i Tåsjö. Näsström gifte sig med barnmorskan och kunde flytta in i det nya skolhusets rymliga tjänstebostad.

Gustaf Edén kom från en prästsläkt i norra Norrland, men hade även släktingar i den akademiska världen samt släktingar med politiska uppdrag. En av kusinerna var professorn och liberale statsministern Nils Edén. En av Gustaf Edéns farbröder var läroverksrektor i Piteå. Själv hade Edén en prästexamen samt en teol.kand.-examen och tillträdde som kyrkoherde i Tåsjö 1903. Tidigare hade han tjänstgjort i Ytterlännäs och Ullånger samt varit komminister i Fjällsjö.

Författaren tecknar tydligt bakgrunden till det som kom att kallas Tåsjöbråket. Var det oundvikligt? Var det helt enkelt så att dessa två blev utlösare av en oundviklig konflikt mellan gammalt och nytt, om det än tog sig extrema uttryck?

När Gustaf Edén tillträdde sin tjänst i Tåsjö hade redan Johan Peter Näsström en stark position på kyrkans och skolans område. Inget önskvärt utgångsläge för ett samarbete mellan en mycket konservativ kyrkoherde, som inte ville acceptera den förändring som var oundviklig (med biskop Lönegrens ord "obändig") och en självsäker och stolt företrädare för en skola i takt med de politiska förändringarna.

Edén hade en bestämd inställning, att folkskolans huvuduppgift var att förbereda för konfirmationsundervisningen, vilket även medförde ett totalt ointresse för hembygdskunskap och kunskapsämnen som historia, geografi och naturkunskap. Detta krockade naturligtvis fullständigt med Näsströms anammande av Folkundervisningskommitténs betänkande om en ny undervisningsplan för folkskolan. Redan Fridtjuv Berg hade entusiastiskt talat om att eleverna skulle få börja med den välkända hembygden och i högre årskurser övergå till allmänna ämnen som geografi, naturkunskap och historia.

Efter att författaren på ett mycket konkret och pedagogiskt sätt tecknat förutsättningarna till den samhällsförändring som kyrkoherde Gustaf Edén och folkskollärare Johan Peter Näsström möttes i, kan vi

kanske förstå det som kom att bli en nästan 25 år lång strid på alla plan. Åtminstone kan vi bättre förstå, hur det för just dessa två personligheter blev som det blev.

Strider hade funnits ända sedan folkskolans begynnelse 1842. Folkskollärare, som många gånger kom från bönder eller arbetare, ville bli accepterade i alla fall som, enligt författaren, "på en nivå mellan det arbetande folket och prästen". Och med bättre och längre seminarieutbildning växte skollärarnas såväl förmåga som krav på en ny roll i samhället. Med en folkskollärare som ecklesiastikminister fanns det en tydlig signal om att det var möjligt. Många var påverkade av liberaler och socialdemokrater. Detta blev provocerande för många präster. Det bör dock nämnas, att författarens bedömning är, att Näsström inte var särskilt radikal, närmast tillhörande Bondeförbundet. Det var dock till vänster om Edén, vilken låg långt åt höger.

Tåsjöbråket började 14 maj 1905 och fortsatte med otaliga personliga dispyter såväl privat, inför andra människor, på kyrkostämmor, i skolrådsmöten som i oräkneliga anmälningar till samtliga rättsinstanser, ända upp till JO, JK och Kungl. Maj:t. Allt är mycket noga och detaljerat beskrivet i boken med årtal och ibland även med datum samt vem som anmält vem och varför. Anmälningarna gällde ofta anmärkningar mot hur Edén skött sina åligganden, men ofta även hur parterna kränkt varandra och farit med osanning. Dessutom förekom massor av insändare och artiklar i lokaltidningarna. Nu inträdde nämligen, som författaren beskriver, samtidigt en "guldålder" för lokalpressen, och "Sverige får 1919 det största antalet samtidigt existerande dagstidningar". Det som började 1905 fortsatte, och så sent som 1927 försökte Näsström räcka ut handen till försoning: "då vi nu båda börja vara rätt gamla, borde vi tänka på något bättre och uppbyggligare både för oss själva och andra än att uppväcka strid och tidningskäbbel." Svaret lär ha blivit en ironisk kommentar.

Anmälningarna gjordes av båda parter, men det språkbruk som Edén använde – beskrivet i många citat – är närmast sensationellt: "slyngel, byket, smygande kisse, mindervärdig, kärringar". Domkapitlet påpekade även att Edéns skrivsätt "ej anstår en tjänsteman och i synnerhet ej en präst!" Och Edéns anmälningar riktade sig inte enbart mot Näsström, utan även mot andra befattningshavare. I boken finns

många beskrivningar av Edéns utbrott, och hur han i vredesmod lämnat middagar och förrättningar. Han beskrivs som en person som uppenbart inte alls är i balans.

För att förstå vad som drev de mycket starka personliga mot-sättningarna i mängder av frågor, måste man ha i minnet att under hela denna tid pågick en process som minskade kyrkans makt över skolan, och därmed kyrkoherdens. Samtidigt pågick kraftiga förändringar med allmän och lika rösträtt i kommunala val från 1919 och en förstärkt borgerlig kommunal styrning i och med partipolitiserings även i Tåsjö.

Punkt för de rättsliga processerna sattes inte förrän 3 september 1930, när Högsta domstolen avsåg Edéns överklagande av Domkapitlets beslut om suspension. Det var det strängaste straff Domkapitlet kunde utmäta, eftersom en kyrkoherde var utnämnd med kunglig fullmakt. Edén blev suspenderad två gånger under 1929. Det var utomordentligt ovanligt, och till grund låg en rad anmälningar till Domkapitlet både från enskilda och grupper av församlingsbor. Det gällde administrativa tjänstefel, beteende mot församlingsbor, språkbruk och kritik mot inslag i konfirmationsundervisningen.

För folkskolläraren Johan Peter Näsström upplevdes det som att han till slut segrat. Han fick ett fint eftermäle och tilldelades Pro patria-medaljen, naturligtvis mot kyrkoherde Gustaf Edéns vilja. Dock vägrade Edén att överlämna den på brukligt sätt, trots att det låg i hans uppdrag. Näsström fick även motta Kungliga tjänstemedaljen av 5:e storleken för sitt arbete med hembygdsföreningen.

Kyrkoherde Gustaf Edén slutade "krossad och förkrossad". Detta visar författaren tydligast utifrån två dokument i biskop Ernst Löne-grens personarkiv. Och på något sätt blev det en symbolisk och tragisk slutpunkt, när en kollega ville överta några böcker från Edéns stora bibliotek, och fick svaret "Böcker? Nej, jag har inte längre några böcker. Jag har bränt dem på bål ute på gården. De var till bara för mig och min tjänstgöring, nu har de tjänat sitt ändamål."

Johan Peter Näsström fick ett långt liv. Han avled 1954, 92 år gammal. Gustaf Edén avled 1936.

Tåsjöbråket blev en medial händelse, och enligt författaren levde en negativ bild av Tåsjö kvar i åtskilliga år. Däremot är det något förvånande, eller kanske talande, att det i dag inte är lätt att hitta personer,

inte ens från Täsjötrakten, som minns eller har hört talas om dessa händelser från sina förfäder.

Eric Johannesson har dyrkat upp förståelsen för skol- och samhälls-omvandlingen i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Det har han på ett tydligt och fängslande sätt gjort med utgångspunkten i två centrala och var för sig fängslande personligheter, vilka troligen aldrig hade kunnat samarbeta och dra jämnt i den kontext de hamnade i. Det har resulterat i en bok som med stor behållning kan läsas för att bättre förstå just det, men kan även läsas som en fängslande, dramatisk och tragisk personskildring. En bok som jag med glädje kan rekommendera. Symboliskt är även, att samma år som Täsjöbråket slutade i rättslig form, överfördes skolan till den borgerliga kommunen, även om det skedde två år senare i Täsjö.

Eric Johannesson har en mängd referenser i boken, bland annat kyrkliga arkiv, arkiv från olika rättsinstanser samt släktarkiv, brev och muntliga berättelser.

Svante Sundbergh

Daniel Andersson. *Markernas kronologi och ideologi i norra Sverige. Natur och språkligt platsskapande med fokus på nybyggarkolonisationen under 1700- och 1800-talet.* Umeå 2023.

I en nyutkommen bok skriver professor Daniel Andersson vid Umeå universitet om hur olika texter berättar om naturen i norra Sverige med särskilt fokus på det språkliga platsskapandet. Boken är ett resultat av ett forskningsprojekt finansierat av Riksbankens Jubileumsfond.

I boken analyserar Andersson dels Petrus Læstadius journaler, utgivna på 1830-talet, dels O. P. Petterssons flerbandsverk *Gamla byar i Vilhelmina* från mitten av 1900-talet. Det rör sig om verk av mycket olika karaktär av två mycket olika upphovsmän som ändå lämpar sig väl för en gemensam analys.

Petrus Læstadius föddes 1802 på nybygget Bukta i Arjeplogs socken men växte upp hos halvbrodern Carl Erik i Kvikkjokk, där han lärde sig tala flytande lulesamiska. Petrus mor hade samiskt påbrå, men det är oklart hur detta påverkade hans identitet. Hans kunskaper i samiska

kom i alla fall väl till pass när han som nybliven präst fick en tjänst som missionär i Pite lappmark 1827. I arbetet ingick att utöva tillsyn över de samiska kateketer som undervisade barnen i vistena, vilket innebar ett ständigt resande. I den första journalen skildrar Læstadius sitt första år som missionär och i den andra de följande fem åren. Han tecknar alltså en bild av sina egna upplevelser och intryck från ett område där han både har sina rötter och utövar sitt arbete.

O. P. Pettersson föddes 1859 i Lövnäs by i Vilhelmina socken. Han arbetade som lärare i bland annat Vilhelmina och Tärna och ägnade sig samtidigt åt att samla in folklivsuppteckningar. I *Gamla byar i Vilhelmina* skildrar han tillkomsthistoriken för de byar som fanns i Vilhelmina socken före 1867. Texten baseras i stor utsträckning på lokala berättelser och på gamla handlingar som fanns bevarade i byarna. I likhet med Petrus Læstadius skildrar han således sin egen hembygd, men han står samtidigt vid sidan av, eftersom det inte är sina egna upplevelser eller sin egen tid han berättar om.

I både Petrus Læstadius och O. P. Petterssons verk spelar platsen en central roll. Andersson citerar geografen Yi-Fu Tuan, som konstaterat att "What begins as undifferentiated space becomes place as we get to know it better and endow it with value". Platsen skapas av den som förser den med betydelse, exempelvis genom att färdas förbi, slå sig ned, utöva sin verksamhet eller känna sig hemma.

Petrus Læstadius skriver mycket om sina resor. Andersson lyfter fram det paradoxala i att Læstadius skildrar lappmarken som "öde, vild, farlig och ogästvänlig" samtidigt som anledningen till att han färdas där är att han ska träffa de sameer som är bosatta där. Särskilt paradoxalt blir det i och med att Læstadius, enligt Andersson, identifierar sig som same. Jag är själv tveksam till att detta verkligen stämmer. Men oavsett detta är det intressant att följa Anderssons resonemang om Læstadius respektive den samiska befolkningens relation till markerna. Trots att Læstadius var väl hemmastadd i trakten hade han ofta svårt att hitta de sameer han skulle besöka. Han lovprisar samernas förmåga att beskriva "berg, sjöar, kärr o.s.v. så väl, att man lätteligen igenkänner dem", men när han får vägbeskrivning av en svensk man kommer han vilse. Till slut hittar han i alla fall ett viste, men det är tomt. Först när en ung same dyker upp får han hjälp. Samen

visar på en pinne som sitter nedstucken i marken och som visar åt nordväst, och förklarar att pinnen anger det håll åt vilket vistets innehavare begivit sig. Tillsammans med sin samiske ledsagare når Læstadius fram till målet. Samerna hade sedan urminnes tider utvecklat metoder för att både hitta och visa vägen genom sina vidsträckta marker, men för utomstående fungerade de inte. Læstadius rörde sig genom en annan natur än samerna, även när de färdades längs samma leder mot samma mål.

Intressanta begrepp i sammanhanget är *natur* respektive *kultur*. Andersson diskuterar utförligt olika användningar av *natur* men kunde också ha fört ett djupare resonemang om *kultur*. Särskilt analyserar han Petrus Læstadius syn på nybyggarkolonisationen som införandet av ett högre kulturstadium. Det är dock inte alltid lätt att veta vad Petrus Læstadius menar när han talar om "kultur". År 1952 gav antropologerna A. L. Kroeber och Clyde Kluckhohn ut boken *Culture. A critical review of concepts and definitions* där de identifierade 164 olika betydelser av ordet *kultur*. Læstadius rör sig kanske inte med alla dessa, men ibland talar han inte nödvändigtvis om kulturstadier utan helt enkelt om odling. När han skriver att ett "nomadfolk står onekligen på en högre grad af kultur än en jagtnation" rör det sig onekligen om det förra, men skriver han om att "medelst kultur taga ett öde land i besittning" kan det faktiskt lika gärna handla om det senare. Liksom många andra författare både före och efter honom glider Læstadius sömlöst mellan de olika betydelserna, vilket hade förtjänat att lyftas fram i texten och diskuteras.

Den del av boken som baseras på O. P. Petterssons verk handlar till stor del om ortnamn. Andersson diskuterar utförligt hur samiska och svenska namnformer relaterar till varandra och vad detta innebär. I en schematisk bild får vi ta del av de spatials relationerna och rörelserna mellan delar av namngivna delar av naturen som blivit *platser* genom att benämnas. Här skulle det ha varit givande att se de spatials relationerna återgivna på en karta. Rent generellt hade det gärna kunnat finnas fler kartor i boken, med tanke på att platserna ligger i fokus.

Daniel Anderssons bok väcker många nya tankar hos läsaren om platsskapande, särskilt i en kolonisationskontext där platser skapas av

en ny befolkning som inte nödvändigtvis har samma referenser som den redan befintliga. Det språkliga platsskapandet fortsätter förstås även i dag. Själv kommer jag att tänka på den kritik som ofta riktats mot de nya ortografierna för samiska ortnamn på exempelvis fjällkartorna. Säkert finns där en koppling till platsskapandet, till att människor får svårt att känna tillhörighet till platser som stavas på ett sätt som upplevs främmande.

Daniel Andersson skriver avslutningsvis att han "blott skrapat på ytan vad gäller dagens språkliga platsskapande i norra Sverige med naturen i centrum". Men hans bok är ett viktigt tillskott i ämnet och samtidigt en utmärkt utgångspunkt för kommande studier.

Gudrun Norstedt

Krigsmaskineriet. Kriget, förutsättningarna och konsekvenserna ca 1780–1820. Red. Göran Backman & Martin Hårdstedt. Oravais historiska förening, Oravais 2023.

Antologin innehåller 12 uppsatser av författare med skilda yrkesbakgrunder: historiker, museifolk, arkivarier, romanförfattare, med flera. Tre tydliga teman anges: om kriget, dess förutsättningar och dess konsekvenser. Kriget som åsyftas är finska kriget åren 1808–1809.

Martin Neuding Skoog inleder temat "Kriget" med en intressant uppsats om diskussionerna och de taktiska reformer av infanteriet åren 1802–1808 samt hur dessa reformer implementerades under finska kriget. Även Christer Johansson fokuserar på det lätta infanteriet men då dess agerande i det så kallade "lilla kriget". I uppsatsen finns en beskrivning av begreppet "det lilla kriget" samt de olika förband som användes i detta syfte under 1700- och 1800-talet men även en kortfattad beskrivning av jägartruppernas strider och uppträdande under finska kriget. I Thomas Roths upplysande uppsats står den svenska örlogsflottan under krigsåren i fokus. Den handlar primärt om en redovisning av flottans skepp, manskap, ledning och organisation samt utgör en genomgång av de operationer som flottan deltog i. Maria Gussarsson har skrivit en intressant uppsats om fältmätningsskårens

insatser under finska kriget. Här granskas bland annat syftet med kåren, hur den var organiserad för att lösa sina uppdrag, dess roll för kriget men även hur kriget kom att påverka kåren. I Elisabeth Goldsteins uppsats, som är den enda uppsatsen med en berättande ansats, får man följa den tämligen antagonistiska relationen mellan två centrala befäl under det finska kriget, Adlercreutz och Döbeln, från deras ungdomsår (år 1789) till Adlercreutz död (1815). I uppsatsen spekulerar författaren även över de konsekvenser deras antagonism fick. Den första uppsatsen under temat "förutsättningar" är skriven av Britt-Marie & Nils Erik Villstrand och handlar om den snabba etableringen av det norrländska salpetersjuderiet i Sverige åren 1811–1820. Anders Agdahls uppsats har en övervägande ekonomisk-historisk inriktning. I den granskas kostnaderna för anskaffningen av spannmål i Västerbotten 1805–1815, med intensionen att förstå de lokala effekterna av störda internationella handelsmönster, krigsanskaffningar och härjningar. Kristina Steen försöker besvara två huvudfrågor i sin uppsats: Vad åt soldater och officerare i fält och vem tillredde maten, och med vilka metoder och redskap? Perioden som granskas är 1804–1815. Den svenska armén står i fokus men uppsatsen innehåller även exempel från den franska och brittiska armén. Som underlag har författaren även inkluderat personliga upplevelser, hämtat från hennes mångåriga praktiska erfarenheter av att återskapa hur mat lagades i fält under Napoleontiden. Den första uppsatsen under temat "Konsekvenserna" är skriven av Lars Ericson Wolke. I uppsatsen, som beskrivs som "stickprovslignande", granskas primärt hur de svenska myndigheterna under finska kriget hanterade de döda vid fältsjukhusen och vid begravingarna. Texten är en del av ett större projekt med syftet att även studera hur man uppfattade och hanterade hotet om en brutal död på eller utanför slagfältet samt minnet av de döda, såväl hos kamraterna som en bredare allmänhet. Under kriget togs ca trettio troféer av den ryska armén och flottan för vidare förvaring i Stockholm. I Karin Tetteris uppsats presenteras dessa och därtill beskrivs hur de togs emot och betraktades av sin samtid. I Henry Nygårds uppsats studeras relationen mellan den ryska ockupationsmakten och den finska befolkningen efter krigsslutet och hur väl den finska allmogen anpassade sig. Robert Eckeryd, som skrivit bokens

sista uppsats, belyser krigets påverkan på lokalsamhället med speciellt fokus på byn Sävar, ca två mil nordost om Umeå, som även utgjorde platsen för krigets näst största fältslag.

Antologin utgörs av en blandad kompott av vanligtvis disparata ämnen, frånsett det faktum att samtliga uppsatser är militärhistoriska till sin ansats och helt eller delvis berör kriget 1808–1809. Denna heterogenitet är emellertid inte särdeles ovanlig, eller märkvärdig, när det gäller en antologi, allra minst när man haft den lovvärda ansatsen att bjuda in skribenter från skilda akademiska fält och yrkesbanor. Mer allvarligt, i mitt tycke, är dock att den vetenskapliga ambitionen verkar ha skiftat mellan de olika författarna. Flertalet författare sätter in sitt bidrag i ett vetenskapligt sammanhang, även om detta bitvis är tämligen tunt. Några uppsatser saknar dock helt vetenskaplig inramning.

Antologin är alltså spretig och ojämn, men är man intresserad av finska kriget, dess förutsättningar och konsekvenser, innehåller boken tillräckligt många ”pärlor” för att förnöja. Till bokens fördel är därtill att den är rikt illustrerad, riktigt vacker faktiskt!

Magnus Perlestam

Åke Fransson, Roger Jacobsson, Anders Lidman, Anders Löfqvist och Björn Olsson. *Bondeliv. Grubbe och Västerhiske byar under 1000 år*. Umeå 2022.

År 2022, samma år som Umeå stad firade 400 år, utkom boken *Bondeliv: Grubbe och Västerhiske byar under 1000 år*. De gamla byarna Grubbe och Västerhiske, med rötterna långt tillbaka i tiden, är i dag välintegrerade stadsdelar i Umeå tätort, präglade av villaområden och mindre flerfamiljshus. Spår från byarna kan skönjas i äldre gårdsmiljöer och i odlingslandskapet ner mot älven i söder och på andra sidan E12:an i norr. Västerhiske, tidigare *Hiske*, gränsar till Backen som varit tings-, marknads- och kyrkoplats åtminstone sedan 1300-talet. Det första försöket att grunda Umeå stad gjordes också här, år 1588, men det blev en kortvarig historia. Trettiofyra år senare fick Umeå på nytt sina stadsprivilegier, men då på mark närmare dagens stadskärna. Städerna Luleå och Piteå grundades vid samma tid och statsmakten hade därmed stärkt sitt grepp över dessa nordliga trakter. I byahistoriken *Bondeliv* står bruket av mark och vatten i centrum. Till ganska stor del

breddas dock handlingen till att ta upp såväl befolkningsutveckling, som handelsförbindelser och bostadsförhållanden från ca 1300 år före vår tideräkning fram till i dag. Egentligen är det endast bokens sista del som mer renodlat ägnas åt jordbrukets göranden och låtanden i området och då under modern tid, under 1900-talet och fram till i dag.

Bokens redaktion har utgjorts av den numera framlidne idé-historikern Björn Olsson, tidigare verksam som lektor och forskare vid Umeå universitet, samt Roger Jacobsson, etnolog och docent i bok-historia vid Umeå respektive Lunds universitet, Anders Lidman, mätningssingenjör och ortnamnshandläggare vid Umeå kommun, Anders Löfqvist, byggnadsingenjör verksam i Umeå, samt Åke Fransson, fysiker vid Umeå universitet. Flera andra skribenter och uppgiftslämnare som nämns i bokens inledning har bidragit till bokens tillblivelse. Björn Olsson har enligt uppgift skrivit merparten av texterna. Björn var själv bosatt nära landshövdingens tidigare boställe på Gran i Västerhiske och skrev i sin avhandling *Den bildade borgaren* (1994) om det intellektuella livet i Umeå, däribland på Backen, och uppbyggnaden av läse- och biblioteksforeningen Minerva i slutet av 1800-talet.

Boken är rikt illustrerad med kartor, fotografier och bilder av centrala arkivdokument. Illustrationerna visar på marker i förändring, framför allt under 1900-talet då älven grävs ut, gårdar rivs och nya bostadsområden växer fram. Som boende i Västerhiske och uppvuxen på Backen finner jag både nöje och nytta i att läsa om de trakter jag rör mig i varje dag. Att det faktiskt inte är inbillning att det går lättare att paddla uppströms på södra sidan om älven bekräftas här. Där går nämligen "Söraggan", en motström där vattnet nära land rör sig just uppströms.

Genom byarnas arkiv och traktens berättelser får lokalhistorien ta plats. Samtidigt ger de kunniga författarna de lokala exemplen perspektiv, sammanhang och förklaring genom att lyfta skeenden i omvärlden. Just pendlingen mellan det lokala och de större perspektiven gör att boken skiljer sig från vanligtvis mycket lokalhistoriskt orienterade byahistoriker. Den borde därför intressera fler läsare än dem som har ett personligt band till de aktuella byarna.

Den miljöhistoriska belysningen av landskapets karaktär och människans omdaning av det ger viktig kunskap om markens egenskaper i dag – kunskap som är central att ha med sig inför de exploateringar som ständigt pågår. De livsvillkor som gällt i dessa trakter behöver lyftas fram för att ge beredskap för hur livsvillkor kan formas framgent, med hänsyn till klimatförändringar, biologisk mångfald och hantering av resurser. Den odlingsmark som nu står i träda kan behöva användas igen i framtiden, ett budskap som också lyfts fram av bokens författare.

En annan intressant betraktelse är den geografiska vidden av en by. Grubbe och Västerhiske byar och böndernas rätt till mark och vatten har sträckt sig långt längre bort än de gränser som definierar dessa stadsdelar i dag. Liksom andra byar hade Västerhiske och Grubbe utmarker och fiskevatten på många mils avstånd. Fiskesjöar nyttjades ända uppe i trakterna av Storuman. Flera byar kunde också dela resurser, så som i Ultervik utanför Innertavle, där Västerhiske och Grubbe delade fäbodlar och fiskevatten med byarna Teg, Ön, Kåddis och landshövdingebostället i Gran.

På sina ställen märks det att boken är en produkt av ett länge pågående projekt som varierat i ambitionsnivå över tid. Det syns ibland i texternas disposition och skiftande stil. Det saknas också hänvisningar till nyare forskning om tidig kolonisering i norr, om forntidens människor och markanvändning. "Bonden", i singularis, och dennes göranden och låtanden omtalas väl generaliserande och därmed kanske i något idealiserande termer. Torpare, arrendatorer, soldat-hushåll, samer och andra principer för ägande och brukande av mark och resurser hade gärna fått ta lite plats. Men sammanfattningsvis är *Bondeliv* ett viktigt, rikt och levande bidrag till Umeås lokal- och miljöhistoria som relaterar lokala perspektiv till globala skeenden.

Anna Sténs

Petrus Artedi. *Ichthyologia. Det vill säga alla verk om fiskarna*. I översättning från latinet av Hans Aili och under redaktion av Jakob Christensson samt med bidrag av Sven Kullander och Clas-Ove Strandberg. Stockholm 2022.¹

Förra året (2022) gav Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien ut skriften *Ichthyologia*, med undertiteln *Det vill säga alla verk om fiskarna*, omfattande 696 sidor. Den redovisar ångermanlänningen Peter Artedis vetenskapliga arbeten fram till hans död 1735, endast 30 år gammal. Hans arbeten publicerades tre år senare av kollegan Carl von Linné (fram till adlandet 1757 Carl Linnæus). I nuvarande utgåva är Artedis och Linnés latin översatt till svenska och trevligt kompletterad med texter av forskare inom olika specialismråden. Boken är därför läsbar, även för den som inte vill fördjupa sig i fiskarters beskrivningar och släktskap.

Peter Artedi är en person som fascinerar på många sätt. Under några få år gjorde han framstående vetenskapliga arbeten som beskrev och systematiserade fiskfaunan. Artedi föddes 1705 i Anundsjö i Ångermanland. Därmed var han två år äldre än Linné som han senare kom att ha vetenskapliga utbyten med i Uppsala och vid några tillfällen under sitt sista halvår i livet i Holland.

Några år gammal flyttade familjen till Nordmaling (fortfarande landskapet Ångermanland, men Västerbottens län) där Peters far Olof efterträdde sin far som kyrkoherde. Han undervisades troligen i hemmet innan han vid 11 års ålder påbörjade studier i Härnösand. Nitton år gammal inskrevs "Petrus Arctædius Angermannus" vid Uppsala universitet. Där studerade han teologi och filosofi men övergick snart till den medicinska fakulteten där de naturvetenskapliga ämnena låg.

När Linné kom till Uppsala från Lund 1728 var Artedi tillfälligt tillbaka i Nordmaling eftersom hans far blivit sjuk och kort därefter

¹ Recensionen är tidigare publicerad 13/5 2023) i <https://nattidskriftenvasterbotten.se> och publiceras här med tillstånd av recensenten och ansvarig utgivare.

avled. Under det dryga halvåret i Nordmaling sammanställde han en flora för Nordmalingstrakten.² Artedis rykte som begåvad och kunnig biolog gjorde att Linné sökte upp honom när han återkom till Uppsala. Enligt Linnés anteckningar träffades de ofta för intressanta vetenskapliga samtal och verkar ha haft stort utbyte av varandra. Även om det inte går att säkert fastställa anses Artedi ha inspirerat Linné i arbetet med systematik och namngivning av arter. Det är lite förvånande med tanke på att alla känner till Linné, men få känner till Artedi.

Allt detta, hur Artedi fördjupade sina studier om fiskfaunan, reste till England för fortsatta studier innan han tog sig till Holland 1735 där han mycket hårt arbetande under svåra förhållanden nästan slutförde sitt verk *Ichthyologia* innan han plötsligt dog i Amsterdam natten mellan den 27 och 28 september 1735, och mycket därtill, beskrivs intressant i en 50-sidig biografi av Jakob Christensson i denna nya utgåva. Christensson är dessutom utgåvans redaktör.

Peter Artedi indelade *Ichthyologia* i fem delar (*pars* på latin, boken skrevs naturligtvis på dåtidens vetenskapliga språk). Vid hans död fanns ett nästan färdigställt manus. Men hur kunde det göras tillgängligt? Linné hade tagit del av Artedis arbete och insåg dess värde. Efter en del svårigheter fick Linné rådighet över verket och som redaktör såg han till att det blev publicerat 1738.

Till varje del skrev Linné ett kort förord till läsaren. Det var informativt, men framför allt hyllade han Artedi och framhöll hans noggranna och banbrytande arbete. Jag tänker mig att Linné gärna kunde framhålla detta eftersom han redan var väl etablerad som vetenskapsman. Bland annat hade han gjort sin lappländska resa 1732 och tre år senare publicerat första utgåvan av *Systema naturæ*. Här ett hyllningsexempel, från förordet i *Ichthyologia* till del fyra där fiskarna namnges med synonymer hämtade ur tidigare utgivna verk: Mottag därför, välvillige läsare, denna den ädlaste delen av verket, detta som du, iktyolog, inte kan vara utan, och neka inte dess författare hand välförtjänta ära!

² Peter Artedi och Nordmalings flora, jämte en levnadsteckning och en utredning om släkten *Arctædius*. Skrift, ägnad minnet av Peter Artedi (1705–1735), utg. Nordmalings hembygdsförening, Nordmaling 1985.

De fem delarna i *Ichthyologia* är: *Iktyologiskt bibliotek (Bibliotheca Ichthyologica)* eller *Iktyologins litterära historia*. Här gör Artedi den litteraturgenomgång som bör inleda de flesta vetenskapliga verk. Han börjar grundligt med att ange att tiden från Syndafloden (!) till Kristi födelse "har ytterligt få skriftställare inom naturalhistorien och iktyologin" men upptar så småningom Platon och Aristoteles, bland totalt 15 namngivna personers verk som på ett eller annat sätt beskriver fiskar. Därefter följer en genomgång av iktyologers litteratur fram till hans egen tid.

Iktyologins filosofi (Philosophia Ichthyologica). Delen inleds med några definitioner, bland annat att en fisk är "ett fotlöst djur, alltid utrustad med fenor" och att iktyologin är den vetenskap som "pekar ut fiskars alla kroppsdelar med namns nämnande". Fiskars alla organ och kroppsdelar beskrivs detaljerat. Här gör Artedi också den systematiska indelningen av fiskarna i ordningar (alternativt klasser eller familjer), släkten och arter grundat på "säkra exempel hämtade från naturen själv". Detta uppskattas av Linné som skriver "till sist rensar han iktyologin från det barbari som råder bland namnen på släktena".

Fiskarnas släkten (Genera Piscium). I del tre beskriver Artedi 242 arter och gemensamma karaktärer inom de 59 släkten i vilka han delat upp fiskfaunan. Det är inga översiktliga beskrivningar han gör. Till exempel skriver han om släktet *Perca*, dit abborre och gärs hör: "Gälhinnan innehåller sju småben på vardera sidan. Fjällen är mycket hårda och sträva, det vill säga i randen taggiga, liksom med små spikar. Den översta skivan i gällocken är tandad runt om. Ryggen är än enkel-än dubbelfenig." Därefter beskriver han släktets sju arter. Ett viktigt arbete tycker Linné som kommenterar: Vad funnes i naturvetenskapen utan släktena? Förvisso inget annan än kaos.

Synonymer till namnen på nästan alla fiskar (Synonymia nominum piscium fere omnium). I del fyra av *Ichthyologia* listar Artedi "namnen på fiskar hos nästan alla de auktorer, som någonsin skrivit om fiskar: såsom grekerna, romarna, barbarerna och nästan alla därpå följande iktyologer, tillsammans med de inhemska namnen hos olika nationer." Artedi här, och Linné i sina arbeten, etablerade det binomiala namngivningssystemet där artnamnet består av två ord, ett för släktet och ett för arten. Med Artedis genomgång av namn på fiskar på tio olika språk

var det nu möjligt för forskare att utbyta kunskap utan risk för (större) missförstånd.

I den femte delen, *Descriptiones specierum piscium*, beskriver Artedi detaljerat "praktiskt taget alla fiskarna i konungariket Sverige [...] tillsammans med åtskilliga andra främmande". Beskrivningarna grundar sig på dissektioner av mer eller mindre färska fiskar, men också på torkade och våtlagda preparat. Man bör tänka på att arbetet utfördes under mycket enkla förhållanden jämfört med möjligheterna i dagens ljusa och välutrustade laboratorier. Dessutom ansågs Peter Artedi vara en nattmänniska med vad det kan innebära när det gäller ljusförhållanden under arbetet. Förutom externa mått och proportioner använde han bland annat antal ryggkotor och gälstrålar för att särskilja släkten. Nästa gång du rensar en abborre kan du jämföra dina noteringar med Artedis ("nitton revben på var sida" och "ryggkotorna är i allmänhet fyrtioen"). Artedi beskrev även inälvor och fenkaraktärer, för abborren i totalt 31 punkter. I förordet till del fem skriver Linné sammanfattande att "ingen har någonsin undersökt fiskar mer exakt".

Den nya utgåvan av *Ichthyologia* har översatts av Hans Aili, professor i latin vid Stockholms universitet. Detta kvalificerade och omfattande arbete (drygt 500 sidor i denna version) började han med redan 1995. En del av de problem och beslut som han ställts inför beskriver han i kompletterande artiklar om Linné som redaktör och om Artedis vetenskapliga språk. Genom noggrann analys av tidslinjer, Linnés dagboksanteckningar och vad Linné skriver om Artedi i *Ichthyologia* (*Vita Artedi*, återgett på 13 sidor i nyutgåvan) ifrågasätter Hans Aili om relationen dem emellan var så god som Linné framställer det. Han skriver bland annat: Det intryck man får av Linnés två berättelser och Artedis fullständiga tystnad är att vänskapen dem emellan inte längre var av det täta slaget och att Artedi möjligen var den som mest tog avstånd (s. 570).

Förutom den tidigare nämnda biografien och Ailis artiklar tar andra artiklar i nyutgåvan upp iktyologer före Artedi, iktyologiska perspektiv på Artedis arbete, svenska fisknamn (använda av Artedi och nutida) samt benfiskens anatomi. Författare till dem är Sven Kullander, Naturhistoriska riksmuseet, Stockholm och Clas-Ove

Strandberg, Stockholms universitet. Gunnar Broberg, framliden professor i idé- och lärdomshistoria vid Lund universitet, har skrivit ett förord med rubriken *Vattenriket Sverige*.

Att läsa *Ichthyologia* i sin helhet är i första hand något för specialister, iktyologer. Emellertid skulle jag säga att i alla fem delarna finns intressanta avsnitt även för icke-specialisten. Framför allt gäller det *Philosophia Ichthyologica*, del två, där vi bland mycket annat kan läsa Artedis definition av fisk och en mer utförlig beskrivning av fiskarnas anatomi och *Descriptiones specierum piscium*, del fem, där det finns flersidiga detaljerade beskrivningar av fiskarterna, klart begripliga och säkert gällande även idag. *Ichthyologia* saknar stort sett illustrationer. Det anses vara en delförklaring till att den kunde ges ut på kort tid och få stor spridning. Det gör den dock lite tråkig. Ett sätt att göra läsningen mer intressant kan vara att ha ett illustrerat verk som bredvidläsning, till exempel det med Jörgen Wiklunds konstnärliga foton av i *Sverige inhemska fiskar*.³

Jag har inte berört Artedis död, endast 30 år gammal i en kanal i Amsterdam. Det har spekulerats tillräckligt mycket om hur det gick till och det finns några teorier. Detta beskriver Jakob Christensson utförligt på fem sidor (s. 541 ff.) i sin biografi. Något facit kommer aldrig att finnas.

Alla med någorlunda allmänbildning känner till Linné, hans resor och ungefär vad han vetenskapligt uträttade. Men Peter Artedis vetenskapliga arbete om fiskarna är mindre känt. Genom denna nya utgåva av *Ichthyologia* kan den intresserade komplettera bilden av kunskapsutvecklingen inom biologin med tyngdpunkt på beskrivning, systematisering och namngivning av växt- och djurliv. Peter Artedis roll har inte varit obetydlig. Bokens baksidestext avslutas med: Artedis nydanande verk visar med eftertryck att Linné inte var den enda svensken som på 1700-talet förmådde föra in det biologiska studiet på långsiktigt fruktbara banor.

Clas Fries

³ Jörgen Wiklund (foto) & Mats Ottosson (text), *Sveriges sötvattensfiskar*, Mörbylånga 2020.

Medarbetare

Johan Brännström, f. 1985 i Indal. Gårdsägare och arkivassistent vid Medelpadsarkiv.

Hans K:son Blomquist, f. 1939 i Linköping. Med.dr vid Umeå universitet 1982 och docent i pediatrik 1983. Tidigare barnhälsovårdsöverläkare.

Clas Fries, f. 1954 i Uppsala. Jägmästare 1981, skoglig doktor 1991, docent i skogsskötsel vid Sveriges lantbruksuniversitet (SLU) 1999. Har arbetat vid Skogsstyrelsen 2002–2022.

Catarina Lundström, född 1960 i Sundsjö församling. Fil.dr i historia vid Umeå universitet 2005. Har arbetat vid Jämtlands läns museum, Föreningsarkivet i Jämtlands län, Mittuniversitetet och Kulturutveckling Region Jämtland Härjedalen.

Gudrun Norstedt, f. 1965 i Anundsjö. Fil.dr i biologi med inriktning mot samisk skogshistoria vid Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU) 2018. Postdoktor 2019–2021; forskare från 2022 vid Vårdduo, Centrum för samisk forskning vid Umeå universitet.

Magnus Perlestam, f. 1964 i Malmö, Professor i historia vid Mittuniversitet (Sundsvall).

Harald Runblom, f. 1939 i Bromma, Stockholm. Professor emeritus i historia vid Uppsala universitet.

Ulf Sandqvist, f. 1976 i Skepplanda. Fil.dr i ekonomisk historia vid Umeå universitet 2010.

Ann Sigfridsson, f. 1953 i Norrtälje. Socionomexamen från Socialhögskolan i Umeå 1976.

Anna Sténs, f. 1976 i Umeå. Docent i historia vid Umeå universitet. Arkivchef vid Folkrörelsearkivet i Västerbotten sedan 2020.

Svante Sundbergh, f. 1948 i Siljeåsen. Mellanstadielärarexamen i Härnösand 1972. Har arbetat som mellanstadielärare, rektor och verksamhetschef i Östersunds kommun samt som administrativ chef inom Östersunds församling. Var med och bildade Hedenvind-sällskapet och var dess förste ordförande. Nu ordförande i Humanistiska föreningen i Östersund.

Thore Tafvelin, f. 1937 i Nordmaling. Teol.kand., fil.lic. i historia. Har varit lärare vid Johannelunds Teologiska Institut (EFS pastorskola), lärare och rektor vid Mellansels folkhögskola. Därefter kyrkoherde, dels i Själevad-Mo pastorat, dels i Örnköldsviks pastorat.

Lars-Göran Tedebrand, f. 1939 i Sundsvall. Professor emeritus i historisk demografi vid Umeå universitet.